



Universiteit
Leiden
The Netherlands

‘Dat men daervan gheen overblijffselen met allen meer en weet te vinden’: Jan van Hout (1542-1609), archiefpolitiek en de verankering van een nieuwe bezitsorde

Poel, Julius van der

Citation

Poel, J. van der. (2025). *‘Dat men daervan gheen overblijffselen met allen meer en weet te vinden’: Jan van Hout (1542-1609), archiefpolitiek en de verankering van een nieuwe bezitsorde.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4257255>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘Dat men daervan gheen overblijffselen met allen meer en weet te vinden’

Jan van Hout (1542-1609), archiefpolitiek en de verankering van een nieuwe bezitsorde



1	Cap	12	Cap	23	St. Agnatie	34	St. Agnatie	45	St. Agnatie
5	Cap	11	Cap	17	St. Agnatie	29	St. Agnatie	40	St. Agnatie
4	Cap	10	Cap	16	St. Agnatie	28	St. Agnatie	39	St. Agnatie
3	Cap	9	Cap	15	St. Agnatie	27	St. Agnatie	38	St. Agnatie
2	Cap	8	Cap	14	St. Agnatie	26	St. Agnatie	37	St. Agnatie
1	Cap	7	Cap	13	St. Agnatie	25	St. Agnatie	36	St. Agnatie

Julius Paul Daniel van der Poel

S2231115

Begeleider: Prof. Dr. Judith Pollmann

Aantal woorden: 24.927

30 ECTS

7-07-2025

Afbeelding op de omslag:

Erfgoed Leiden, Archieven van de kloosters, (1310) 1393-1572 (1655), invnr. 1654, Inventaris van de charters van de kloosters in en om Leiden, opgesteld door Jan van Hout, f.1.

Foto: J. van der Poel

Afbeelding op pagina 5:

Willem van Swanenburgh, portret van Jan van Hout (1542-1609) uit 1608. Kopergravure. Erfgoed Leiden, beeldbank, PV_PV52345.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	6
Van aanspraak naar bezit	8
Archieven, macht en legitimatie	10
De vestiging van de nieuwe bezitsorde	13
Hoofdstuk 1	15
Burgeroorlog	15
Besturen zonder blauwdruk	16
Een betwist gezag	21
Begin van het einde of einde van het begin?	27
Hoofdstuk 2	30
De verovering van de kloosterarchieven	30
De systeembouwer en zijn systeem	36
Nummers en koppelen	41
Hoofdstuk 3	50
Het nieuwe normaal	50
‘Des stads landen’	59
Een nieuwe bezitsorde	64
Conclusie	73
Geraadpleegde archieven	78
Literatuur	79

Voorwoord

In dit voorwoord wil ik allereerst mijn dank uitspreken aan André, Elise en Joris van de studiezaal bij Erfgoed Leiden. Niet alleen hebben zij mij onwijs geholpen met de stukken, maar ik heb ook kunnen profiteren van de fijne sfeer in de leeszaal van het Hoogheemraadschap Rijnland. Daarnaast dank ik Maartje van Gelder en Richard Calis, omdat zij mij de kans gaven om aan het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome te komen nadenken over archiefpolitiek. De inzichten die ik daar heb opgedaan, hebben mij zeer geholpen bij het opzetten van deze scriptie. Uiteraard is ook een dankwoord verschuldigd aan mijn familie en vrienden, die, net als ik, de afgelopen maanden hebben geleefd met een eigenzinnige Leidse stadssecretaris. Tot slot wil ik mijn begeleider Judith Pollmann bedanken voor de zeer hartelijke en inspirerende gesprekken van de afgelopen twee jaar. Het is dankzij deze gesprekken dat ik mij gaandeweg bewust ben geworden van de rijkdom die zich verschuilt in de details.

Julius van der Poel

Leiden, 5 juli 2025



Inleiding

“de graeumonicken ende andere bytende off biddende oorden, wezende den grontslach ende tfundament, daer alle bedelrye op stont gegryffijt, vastgegrondet ende gebouwet, niet alleen en zijn verdreven, mer oock haere plaetzen, nesten ende rotterien zoozeer zijn verwoest, verstoort ende vernielt, *dat men daervan gheen overblijffselen met allen meer en weet te vinden.*”¹

Met deze woorden roemde de Leidse stadssecretaris Jan van Hout (1542–1609) het verdrijven van de kloosterorden en het vernietigen van hun kloosters en conventen als een van de voornaamste verdiensten van de Opstand. Zijn tirade tegen de bedelmonniken figureert in een rapport dat hij in 1577 opstelde om de problemen in de stedelijke armenzorg aan te pakken.² In dit rapport wees Van Hout naar de Leidse kloosters als een van de voornaamste oorzaken van de schrijnende armoede die de stad sinds het einde van het Ontzet in zijn greep hield. Volgens hem had het oude katholieke stelsel van aalmoezen en vrome giften de armoede niet bestreden, maar juist versterkt, omdat het bedelaars en onwilligen voortdurend uitnodigde ervan te profiteren.³ Het ergste waren de bedelorden, die door te leven van aalmoezen de armen letterlijk het brood uit de mond bedelden. Die aalmoezen hadden zij bovendien helemaal niet nodig, zo schreef Van Hout verontwaardigd in het rapport, aangezien ze ‘beter voorzien [waren] van geld en andere benodigdheden dan diegenen van wie zij dagelijks met grote onbeschaamdheid bedelden.’⁴ Nu deze ‘onnozele grauwe broedertjes’, zoals hij de bedelmonniken later zou omschrijven, voorgoed waren verjaagd, kon hun inefficiënte systeem van ‘liefdadigheid’ worden ontmanteld.⁵ Met hun bezittingen kon een nieuw, stedelijk georganiseerd zorgstelsel worden gebouwd – beschikbaar voor iedereen die in waarlijke nood verkeerde. In deze nieuwe orde, beweerde Van Hout, zouden het St. Catharina-, het Onze Lieve Vrouwen- en het St. Elisabethgasthuis moeten worden aangeduid als ‘algemeen gasthuis’ om op die manier ‘de naam van sinten als papisterye zmaeckende wech te nemen’.⁶

Achter deze vurige woorden ging een man schuil met een uitzonderlijk profiel. Van Hout, geboren in 1542 in Leiden, begon zijn loopbaan als klerk in de stadsadministratie, maar werd in 1569 vermoedelijk vanwege betrokkenheid bij de Beeldenstorm uit zijn functie ontheven.⁷ Na enkele jaren

¹ Mijn nadruk. Geciteerd in: Johan Koppenol, ‘Jacht op een Jongeling van “cleyn verstant”: het omstreden auteurschap van het Leidse Armenrapport (1577)’, *Holland* 27 (1995): 21; J. Prinsen, ‘Armenzorg te Leiden 1577’, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905): 144.

² Johan Koppenol heeft overtuigend aangetoond dat Jan van Hout de auteur was van het rapport. Koppenol, ‘Jacht op een Jongeling’.

³ Johan Koppenol, *Leids Heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum, 1998), 52-57.

⁴ “Niet tegenstaende zy gansch gheen noot en hadden, mer dicwylen beeter van gelde ende andere behoufflichkeiten waren voorzien, dan diegheene, van wyen zy daechlycx mit grooter onschamelheyt thaer afbedelde”. Geciteerd in: Koppenol, ‘Jacht op een Jongeling’, 21.

⁵ Koppenol, 22; Jan van Hout, *Opdracht aan Broer Cornelis*, onder redactie van K.J.S. Bostoen en S. Gabriëls, Jan van Hout-cahiers 1 (Soest, 1993), 44.

⁶ Geciteerd in: Koppenol, *Leids heelal*, 56.

⁷ Koppenol, 31-43.

ballingschap keerde hij in 1572 terug op het moment dat de Opstand in Leiden vaste grond kreeg.⁸ Hij groeide uit tot een van de meest invloedrijke figuren in het stedelijk bestuur, en bekleedde tot zijn dood in 1609 een reeks sleutelposities binnen stad, universiteit en gewest. Zijn veelzijdigheid als stadssecretaris, drukker, landmeter, historicus en archivaris maakte hem tot de centrale architect van de nieuwe, hervormde orde die hij hierboven zo in felle bewoordingen verdedigde. Het *Armenrapport* toont een systematische denker, gericht op overzicht, ordening en bestuurlijke vernieuwing.⁹ In deze scriptie wil ik echter laten zien dat de twee doelstellingen die Van Hout formuleerde – het inzetten van kloosterbezittingen voor nieuwe stedelijke ambities en het radicaal breken met het kloosterverleden – berusten op een opmerkelijke paradox. Zoals duidelijk zal worden werd Van Hout genoodzaakt in zijn streven de kloosterbezittingen te gebruiken voor nieuwe ambities het Leidse kloosterverleden niet volledig te vernietigen, maar de sporen daarvan juist nauwkeurig vast te leggen en te bewaren.

Het verklaren van deze paradox vereist een nadere blik op hoe Van Hout als exponent van een nieuw regime in Leiden grip probeerde te krijgen op de kloosterbezittingen die het Leidse stadsbestuur na de chaotische zomer van 1572 met militair geweld en politieke druk in handen kreeg. Na de inname van Den Briel in april was de strijd tegen het Habsburgse gezag in Holland ontspoord in een gewelddadige burgeroorlog.¹⁰ Ook in Leiden kwam door een combinatie van felle interne strijd en militaire druk een Oranjegezind regime aan de macht, dat vrijwel direct beslag legde op de geestelijke en kerkelijke goederen.¹¹ Deze overname werd gepresenteerd als een tijdelijke beheersmaatregel: de goederen werden geannoteerd of geïnventariseerd, niet geconfisqueerd. De inkomsten uit deze bezittingen werden in eerste instantie gebruikt voor de oorlog, maar na 1573 werden deze inkomsten aangewend *ad pios usus*, dat wil zeggen: voor vrome, publieke of liefdadige doeleinden die geacht werden in overeenstemming te zijn met de hervormde religie. Hieronder vielen bijvoorbeeld de betaling van predikanten, armenzorg en vanaf 1575 de financiering van de Leidse Universiteit.¹²

Het daadwerkelijk aanspraak maken op deze goederen bleek echter al snel ingewikkelder dan gedacht. Allereerst wist de stad vrijwel niets van de omvang of staat van deze goederen. Bovendien vond deze overgang plaats in een juridisch en bestuurlijk vacuüm: de bestaande rechtsorde was ingestort, en de verschillende belanghebbenden moesten zich behelpen met de ordonnanties van de Staten van Holland en instructies van Willem van Oranje (1533-1584).¹³ Dit was een zich nog ontwikkelend juridisch kader, waarvan de legitimiteit allerm minst vanzelfsprekend was. In dit vacuüm was niets zeker: welke goederen mochten de stadsbestuurders precies in beslag nemen, op welke rechten konden zij

⁸ Karel Bostoën, 'Jan van Houts ambteloze jaren (1569-1573) te Zoutleeuw', *Leids Jaarboekje*, 2016, 63-84.

⁹ Karel Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum, 2009), 101-11; Eric Ketelaar, 'Jan van Houts "registratuer"', *Nederlands Archievenblad* 84 (1980): 400-418.

¹⁰ Raymond Fagel en Judith Pollmann, *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden* (Amsterdam, 2022), 98-99.

¹¹ Judith Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de Opstand van 1572* (Leiden, 2022).

¹² Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers: kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden, 2009).

¹³ Judith Pollmann, 'Oranje en de Eerste Statenvergadering. Een goed verborgen revolutie', in *Willem van Oranje en de eerste vrije statenvergadering 1572 Dordrecht*, onder redactie van Coen Tamse (Den Haag: Prins Willem de Eerste herinneringsstichting, 2019), 7-33.

aanspraak maken, wat was de juridische positie van de voormalige kloosterlingen, en wie draaide op voor de kosten als de oude orde terug zou keren?

Van aanspraak naar bezit

Deze scriptie onderzoekt hoe Jan van Hout, als stadssecretaris van Leiden, in de jaren na de Pacificatie van Gent (1576) actief werkte aan het consolideren en legitimeren van het geestelijk bezit dat het Leidse stadsbestuur sinds 1572 zich had toegeëigend. De Pacificatie markeerde een voorlopig einde aan het religieus en militair geweld in de Nederlanden en bracht een zekere bestuurlijke rust en juridische normalisering met zich mee.¹⁴ Maar juist deze stabilisering deed de noodzaak ontstaan de eerder met geweld of improvisatie verkregen bezittingen duurzaam te verankeren in een legitieme bezitsorde. Waar historisch onderzoek zich vaak heeft gericht op de onteigening zelf, verschuiven we de aandacht naar de cruciale maar onderbelichte fase van consolidatie: hoe maakten instellingen, bestuurders en ambtenaren hun aanspraken op geestelijke bezittingen overtuigend en blijvend? In Leiden speelden de kloosterarchieven hierbij een sleutelrol. Tussen 1583 en 1585 bracht het stadsbestuur onder leiding van Van Hout de archieven van de opgeheven kloosters bijeen, waarna Van Hout deze systematisch inventariseerde – een proces dat niet louter administratief, maar diep politiek was. Wilde de stad haar aanspraken op deze goederen legitimeren, dan moest zij het verleden van deze kloosters kennen. Deze scriptie laat zien hoe Van Hout via zijn omgang met deze archieven bestaande rechten herdefinieerde, bezit herstructureerde en zo actief bijdroeg aan het ontstaan van een nieuwe stedelijke bezitsorde.

Om te begrijpen wat er op het spel stond in deze herdefiniëring en waarom Van Houts werk zo cruciaal was, is het nodig eerst in te zoomen op de bestaande geschiedschrijving over de secularisatie van geestelijk bezit in Holland. Die laat namelijk niet alleen zien welke juridische en politieke problemen de verwerving van geestelijke goederen met zich mee kon brengen, maar maakt ook duidelijk in welke opzichten de daaropvolgende fase van consolidatie tot nu toe onderbelicht is gebleven. Daarbij moeten we beginnen bij de historische opstellen van J.B.J.N. de van der Schueren, die in de late negentiende eeuw reconstrueerde hoe Arend van Dorp (1530-1600), een Hollandse edelman en vertrouweling van Willem van Oranje, na 1572 aanzienlijke landerijen uit voormalig geestelijk bezit verwierf als beloning voor zijn inzet in de Opstand.¹⁵ Van der Schueren liet zien hoe Van Dorp zijn eigendom jarenlang moest verdedigen via een reeks juridische procedures tegen de Staten, zijn pachters en zelfs de voormalige eigenaren. Daarmee bood Van der Schueren een inkijkje in de fundamentele onzekerheid die gepaard ging met het verwerven van geestelijke goederen.¹⁶ Daarmee liet hij zien dat

¹⁴ M. Baelde en P. Peteghem, 'De Pacificatie van Gent (1576)', in *Opstand en pacificatie in de lage landen*. (Gent, 1976), 48-52.

¹⁵ J.B.J.N. Ridder De van der Schueren, *Brieven en onuitgegeven stukken van jonkheer Arend van Dorp, Hr. van Maasdam, enz.*, 2 vols. (Utrecht, 1887-1888).

¹⁶ J.B.J.N. Ridder de van der Schueren, 'Eenige mededelingen omtrent het reguleren-convent en andere geestelijke goederen onder Leijerdorp', in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, vol. 10 (Haarlem, 1882), 210-82; J.B.J. N. Ridder de van der Schueren, 'Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie van de geestelijke goederen in Holland en Zeeland, en mededeelingen omtrent sommige dier goederen bepaaldelijk

het voor de nieuwe bezitters van kloostergoederen lang niet vanzelf sprak dat ze hun bezit ook werkelijk konden gebruiken of aanwenden.

In de belangrijke studie die Jan Frederick van Beeck Calkoen in 1910 deed naar de rechtstoestand van de geestelijke goederen in Holland komen we een begin van een antwoord tegen op de vraag waarom bezitters als Van Dorp verwikkeld raakten in conflicten over hun nieuwe eigendommen. Van Beeck Calkoen wilde aantonen dat de vrome status van de kloosterbezittingen, samen met die van andere kerkelijke en geestelijke goederen nooit was veranderd, maar hetzelfde was gebleven en werden aangewend voor vrome doeleinden.¹⁷ Daarvoor analyseerde hij de ordonnanties van de Staten van Holland, waarmee hij eigenlijk liet zien hoe tussen 1572-76 een verwarrend en chaotisch juridische kader gestalte kreeg. Samengenomen met de eerdere opstellen van Van der Schueren biedt Van Beeck Calkoen duidelijke aanwijzingen waarom Van Dorp en andere nieuwe bezitters moeilijkheden hadden met het daadwerkelijk aanspreken van nieuwe bezittingen. De ordonnanties van de Staten waren vaak dubbelzinnig en lieten daardoor ruimte voor juridische conflicten.

De secularisatie van geestelijke goederen in Leiden is indirect ook belicht door H.J. Witkam en Ronald Sluijter in hun studies naar de financiën van de Universiteit Leiden. Ook zij belichtten de vele moeilijkheden die de bestuurders van de universiteit hadden in het aanspreken van de goederen. Aan de hand van financiële rekeningen en administratief materiaal – grotendeels afkomstig van Van Hout die ook werkte voor de curatoren van de universiteit – toonden zij hoe de bezittingen van opgeheven kloosters met veel moeite werden aangewend voor de opbouw van deze nieuwe instelling.¹⁸

In de meest recente bijdrage aan de secularisering van geestelijke goederen in Leiden laat Maurits Ebben zien dat de overgang van geestelijk naar wereldlijk bezit in Leiden geen gestroomlijnd proces was, maar een complexe en gefragmenteerde transitie. Verschillende actoren – de stad Leiden, de nieuwe hervormde kerk, de adel en ridderschap, en een opkomende geuzenelite – probeerden allemaal te profiteren van de vrijgekomen goederen. Ebben stelde de vraag wie van deze transitie het meest profiteerde en liet zien dat deze vraag allesbehalve eenvoudig is omdat het bezit niet eenduidig verschoof van kerk naar staat, maar via talloze tussenstappen werd herverdeeld en gelegitimeerd.¹⁹ Daarbij verlegde hij de aandacht van de formeel-juridische kaders beschreven door Van Beeck Calkoen naar de politieke en institutionele dynamiek van deze bezitsstrijd.

In deze scriptie worden de vier hierboven besproken perspectieven samengebracht en verder ontwikkeld door de nadruk te leggen op een onderbelicht aspect: de inzet van archieven als cruciaal middel om bezit in een juridisch onzekere context te legitimeren en te bestendigen. Daardoor maakt

die, in Middelharnis, Walcheren en Wemeldingen gelegen’, in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 12 (Haarlem, 1884), 1-101.

¹⁷ J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de reformatie* (Amsterdam, 1910), 277-86.

¹⁸ H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*, 5 vols. (Leiden, 1979-1988); Ronald Sluijter, *Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt’ Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum, 2004).

¹⁹ Ebben, *Winnaars en verliezers*, 33-35.

deze scriptie expliciet wat Van der Schueren slechts aanstipte, namelijk dat het verkrijgen van geestelijk bezit het begin vormde, en dat deze goederen moesten worden verdedigd en fundamenteel verankerend. Daarbij zullen we bouwen op de inzichten van Van Beeck Calkoen over de rommelige en verwarrende juridische situatie na 1572, maar laten we zien hoe die juridische vaagheid na 1576 in Leiden concreet werd opgevangen door het werk van Van Hout. Witkam bracht de administratieve rijkdom rond het voormalig kloosterbezit in beeld, maar gebruikte deze stukken vooral om de financiële groei van de universiteit te reconstrueren. Deze scriptie bouwt voort op zijn empirische basis, maar richt zich specifiek op de archieven als actieve instrumenten waarmee bezit werd geclaimd, verdedigd en gelegitimeerd. Daarmee kijken we voorbij Ebbens focus op de initiële strijd om de kloostergoederen, en richten we ons op de minstens zo bepalende volgende fase: de consolidatie ervan. Daarbij zal duidelijk worden dat de vraag wie uiteindelijk van de secularisatie profiteerde vooral draaide om het vermogen van stadsbesturen, kerkelijke opvolgers en particulieren hun nieuwe bezittingen te legitimeren – want bezit zonder bewijs is bezit in naam, niet in recht.

Archieven, macht en legitimatie

In dit proces van consolideren speelden archieven een cruciale rol. Van Houts herordering van de kloosterarchieven was niet louter een poging tot conservering; het was een strategische, machtsgeladen ingreep. Dit inzicht vormt het uitgangspunt van de zogenoemde *archival turn* – een theoretische benadering waarin historici, antropologen en andere wetenschappers geïnspireerd door denkers als Michel Foucault en Jacques Derrida, het archief niet langer beschouwen als een neutrale bron, maar als een politiek geladen construct.²⁰ In hun werken *The Archaeology of Knowledge* (1969) en *Archive Fever* (1995) beschreven zij het archief niet zozeer als een fysieke bewaarplaats, maar als een ordenend principe: een systeem van selectie, uitsluiting en herhaling dat bepaalt wat gezegd, gedacht en herinnerd kan worden binnen een bepaalde tijd en machtsstructuur. Archieven zijn geen passieve registraties van de werkelijkheid, maar vormen systemen van kennis die bepalen welke verhalen worden geproduceerd, vastgelegd of gewist, en hoe het gezag van deze verhalen wordt geconstrueerd.²¹ Historici als Natalie Zemon Davis en Arlette Farge benadrukken daarnaast dat administratieve documenten niet slechts droge feitenregistraties zijn, maar ook dragers van sociale verhoudingen, belangen en machtsprocessen – tekstuele interventies waarmee men de werkelijkheid ordent en beheerst.²²

Dit zijn echter vooral theoretische weerspiegelingen over het archief, die ons nog niet vertellen hoe het legitimeren en vastleggen van de nieuwe bezitsorde in zijn werk ging. Voor vroegmodern

²⁰ Kate Peters, 'Introduction: Archives and Information in the Early Modern World', in *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Kate Peters (Oxford, 2018), 4-6; Elizabeth Yale, 'The History of Archives: The State of the Discipline', *Book History* 18, nr. 1 (2015): 332-35.

²¹ Eric Ketelaar, *Archiving People. A Social History of Dutch Archives* (Den Haag, 2020), 19-21; Peters, 'Introduction: Archives and Information in the Early Modern World', 4-6; Yale, 'The History of Archives', 332-35.

²² Nathalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France* (Stanford, 1987); Arlette Farge, *The Allure of the Archives* (New Haven, 2015).

Nederland zijn er maar weinig studies die ons meer kunnen vertellen over Van Houts archiefpolitiek.²³ De afgelopen jaren is er echter waardevol werk verricht voor andere delen van Europa.²⁴ In het bijzonder kunnen we leunen op het werk van Randolph Head en Markus Friedrich, die beiden inzichtelijk maken hoe in de vroegmoderne periode met name de ‘patrimoniale functie’ van archieven – het vermogen bezit, rechten en privileges te verankeren in schriftelijke sporen uit het verleden – essentieel was voor het legitimeren van politieke autoriteit en het stabiliseren van bezitsverhoudingen in tijden van onzekerheid. Beide auteurs bekijken de manieren waarop stedelijke administraties, hertogelijke kanselarijen en andere politieke actoren in Frankrijk en het Heilig Roomse Rijk hun politieke archieven samenstelden, ordenden, en doorzoekbaar maakten met behulp van allerlei zoektechnieken.²⁵ Daarbij leggen zij bijzondere nadruk op het belang van archiefinventarissen: niet slechts als hulpmiddelen, maar als actieve instrumenten van selectie en herdefiniëring. Door te beslissen welke documenten in deze inventarissen werden opgenomen, hoe ze werden gerubriceerd en in welke volgorde ze werden gepresenteerd, kon het verleden worden herschreven in functie van nieuwe machtsaanspraken.²⁶ Van Hout produceerde op last van het stadsbestuur tussen 1583-1585 een inventaris voor de Leidse kloosters waarin hij de archiefstukken rubriceerde. Deze bevinden zich momenteel in het archief van Erfgoed Leiden. Historici en archivariissen hebben deze inventaris slechts zijdelings genoemd.²⁷ Maar met de werken van Head en Friedrich in het achterhoofd, zullen we zien dat Van Hout met het opstellen van deze inventarissen de kloosterarchieven veranderde in politiek gereedschap, cruciaal voor grip te krijgen op de kloosterbezittingen.

Daarnaast hebben Head en Friedrich, samen met Filippo de Vivo en anderen, laten zien dat we oog moeten hebben voor ogenschijnlijk banale praktijken uit de wereld van vroegmodern informatiemanagement – zoals het indexeren, het opstellen van inhoudsopgaven, het maken van samenvattingen, het aanleggen van registers en het hiërarchisch ordenen van documenten.²⁸ Deze zogenoemde *little tools of knowledge* waren fundamenteel voor de manier waarop uit grote

²³ Een belangrijke eerste aanzet daartoe is: Ketelaar, *Archiving People*.

²⁴ Voor een overzicht van de voornaamste werken zie: Peters, ‘Introduction: Archives and Information in the Early Modern World’; Ketelaar, *Archiving People*.

²⁵ Markus Friedrich, *The Birth of the Archive. A History of Knowledge*, vertaald door John Noël Dillon, *Cultures of Knowledge in the Early Modern World* (Ann Arbor, Michigan, 2018), 139-43; Randolph C. Head, *Making Archives in Early Modern Europe. Proof, Information, and Political Record Keeping, 1400-1700* (Cambridge, 2019), 269-79.

²⁶ Markus Friedrich, ‘How to Make an Archival Inventory in Early Modern Europe: Carrying documents, Gluing Paper and Transforming Archival Chaos into Well-ordered Knowledge’, *Manuscript Cultures* 10 (2017): 160-73.

²⁷ J.C. Overvoorde, *Archieven van de kloosters. Inventaris en regesten*, vol. 1 (Leiden, 1917), XVI-XVII; J. Prinsen, *De Nederlandse renaissance-dichter Jan van Hout* (Amsterdam, 1907), 65-67; Koppenol, *Leids heeal*, 37; Ketelaar, *Archiving People*, 111-12.

²⁸ Filippo De Vivo, ‘Archival Intelligence: Diplomatic Correspondence, Information Overload, and Information Management in Italy, 1450–1650’, in *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Kate Peters (Oxford, 2018), 53-86; Filippo De Vivo, Andrea Guidi, en Alessandro Silvestri, ‘Archival Transformations in Early Modern European History’, *European History Quarterly* 46, nr. 3 (2016): 421-34.

hoeveelheden informatie kennis werd gevormd, geautoriseerd en bruikbaar gemaakt.²⁹ Zij laten zien dat zulke technieken cruciaal waren voor het operationaliseren van archieven als instrumenten van macht: ze bepaalden immers wat toegankelijk was, wat teruggevonden kon worden en dus wat kon gelden als bewijs of bestuurskennis.³⁰ We moeten ons daarom niet alleen richten op de inhoud van Van Houts inventarissen, maar we zullen moeten nagaan hoe hij zich door de kloosterarchieven heen werkte: hoe hij selecteerde, rubriceerde en structureerde. In die minutieuze handelingen, vaak afgedaan als puur administratief, wordt zichtbaar hoe Van Hout het kloosterverleden wist te operationaliseren in functie van een nieuwe stedelijke bezitsorde. Daarbij vormen de archiefstukken zelf belangrijke bronnen: door te kijken naar doorhalingen, toegevoegde titels en andere materiële sporen van bewerking, ontstaat zicht op de concrete momenten waarop Van Hout grip probeerde te krijgen op een gefragmenteerd archief en het omvormde tot een werkbaar informatiessysteem.³¹

Maar een geschiedenis van het archief kan volgens Markus Friedrich niet volstaan met een beschrijving van hoe archieven werden geïnventariseerd of geordend. Wat nodig is, is een analyse van de concrete archivalische praktijken: hoe archieven daadwerkelijk functioneerden in bestuurlijke processen.³² Om te begrijpen hoe Jan van Hout daadwerkelijk te werk ging moeten we onderzoeken hoe hij deze papieren hulpmiddelen inzette bij het beheer van de geestelijke goederen die Leiden in handen had gekregen. Deze scriptie traceert daarom hoe Van Hout de kloosterarchieven gebruikte in concrete dossiers over grensgeschillen, eigendomsclaims, bevoegdheden en andere juridische of bestuurlijke kwesties. Zo wordt zichtbaar hoe hij via het archief meeschreef aan de institutionele inbedding en legitimatie van een nieuwe stedelijke bezitsorde.

Tot slot moeten we stilstaan bij de rol die Van Hout zelf had als archivaris en stadssecretaris gedurende het proces van consolidatie. In zijn overpeinzingen over archieven en archivering roept Jacques Derrida het beeld op van de *archon*, de bewaarder van de archieven in het oude Griekenland, die niet alleen de verantwoordelijkheid had om voor de aan hem toevertrouwde archieven te zorgen, maar ook de macht had ze te interpreteren. De *archon* fungeerde als poortwachter en controleerde de toegang tot kennis. Hij bepaalde welke kennis als bewijs gold en met vertrouwen kon worden gepresenteerd in een rechtbank.³³ Historici hebben deze figuur voor de zestiende eeuw geconcretiseerd in de vorm van de secretaris, die verantwoordelijk was voor het beheren en archiveren van belangrijke en vaak gevoelige informatie. Samen met notarissen, klerken en andere professionals was de secretaris een belangrijke vorm van het vroegmoderne archief.³⁴

²⁹ Peter Becker en William Clark, red., *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices* (Ann Arbor, Michigan, 2001).

³⁰ Yale, 'The History of Archives', 335.

³¹ Heather Wolfe en Peter Stallybrass, 'The Material Culture of Record-Keeping in Early Modern England', in *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Kate Peters (Oxford, 2018), 179-208.

³² Friedrich, *The Birth of the Archive*, 5-6.

³³ Jacques Derrida, *Archive Fever a Freudian Impression*, vertaald door Eric Prenowitz, Religion and Postmodernism (Chicago & London, 1995), 9-11.

³⁴ Markus Friedrich, 'Being an Archivist in Provincial Enlightened France: The Case of Pierre Camille Le Moine (1723-1800)', *European History Quarterly* 46, nr. 3 (2016): 568-89; Arnold Hunt, 'The Early Modern Secretary

Arnold Hunt heeft erop gewezen hoe ons beeld van deze secretarissen is veranderd: van een anoniem stille diender in een zelfstandige actor met een eigen agenda en patronagenetwerk.³⁵ Johan Koppenol heeft al eens opgemerkt dat Van Hout in dat opzicht niet anders was dan zijn ambtsgenoten elders in Europa. Voor Van Hout was zijn secretarisschap ook een manier waarop hij zijn sociale positie en die van zijn netwerk kon versterken.³⁶ Geert H. Janssen heeft gesuggereerd dat Van Hout deel uitmaakte van een generatie bestuurders die na een periode van ballingschap hun verloren status en welvaart herwonnen via de toe-eigening van katholieke bezittingen.³⁷ In hoeverre Van Houts ambigue positie – tegelijk archivaris, bestuurder en belanghebbende – doorwerkte in zijn omgang met de kloosterarchieven, is tot dusver onderbelicht gebleven. Vanuit dat perspectief krijgt Van Houts werk aan de registratie en verdediging van kloosterbezit een extra lading. Zijn inzet voor het waarborgen van deze geestelijke goederen, vaak met complexe eigendomsclaims en historische rechten, raakt immers direct aan de bredere spanning die door zijn archiefpraktijken loopt: in hoeverre stond hij in dienst van het publieke belang – het stadsbestuur – en in hoeverre bewoog hij zich binnen particuliere netwerken en confessionele belangen? Deze scriptie laat zien dat Van Houts archiefvorming niet alleen een kwestie van bestuurlijke efficiëntie was, maar ook een politiek geladen activiteit. Door deze spanning bloot te leggen, vormt deze studie een belangrijke aanvulling op het bestaande biografische werk over Van Hout, waarin zijn rol als archivaris nog grotendeels functioneel is benaderd en de implicaties van zijn herordening van met name geestelijke archieven onderbelicht zijn gebleven.³⁸

De vestiging van de nieuwe bezitsorde

Om te begrijpen hoe Van Hout hielp de nieuwe orde te verstevigen, begint het eerste hoofdstuk met de chaos die ontstond nadat het stadsbestuur de geestelijke goederen in handen kreeg. We onderzoeken de problemen waarmee bestuurders en rentmeesters te maken kregen bij hun eerste pogingen het bezit in kaart te brengen, aan de hand van hun rekeningen in het Nationaal Archief. Daarbij letten we in het bijzonder op de Leidse rentmeesters, maar plaatsen hun ervaringen naast die van collega's elders – om te laten zien dat de problemen met inning en legitimatie breder speelden. Door het verwarrende juridische kader waren in heel Holland geestelijke goederen in verkeerde handen geraakt, vaak onder betwiste rechten. Pas vanaf 1576, toen de rust enigszins terugkeerde, werd duidelijk hoe complex de situatie was geworden. Het stadsbestuur moest teruggrijpen op het verleden van de kloosters: eigendomsconflicten konden vaak alleen worden opgelost met behulp van oude archiefstukken.

in the Early Modern World.', in *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Peters Kate (Oxford, 2018), 105-30.

³⁵ Hunt, 'The Early Modern Secretary in the Early Modern World.'

³⁶ Koppenol, *Leids heelal*, 39.

³⁷ Geert H. Janssen, 'Exiles and the Politics of Reintegration in the Dutch Revolt', *History* 94, nr. 1 (2009): 36-52.

³⁸ Rudi Maanen, 'Jan van Hout als stadssecretaris', 2009, 1-8; R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)* (Den Haag, 1986), XXX-XL; Ketelaar, 'Jan van Houts "registratuer"'; Prinsen, *De Nederlandse renaissance-dichter Jan van Hout*, 65-67.

Vanaf 1576 begon het Leidse stadsbestuur doelgericht jacht te maken op de archieven van de kloosters, maar dit ging moeizaam: veel oude eigenaars weigerden hun eigendomspapieren af te staan. Pas in 1583 was het grootste deel verzameld, zij het in een staat van wanorde. Hoofdstuk twee laat zien hoe Van Hout in deze chaos orde schiep. Hij sorteerde de stukken per instelling, type bezit en oorkonde, en legde zorgvuldig de herkomst en overdrachtsvoorwaarden vast. Als systeembouwer én verteller reconstrueerde hij eigendomsgeschiedenissen die het stedelijk gezag juridisch en politiek legitimeerden. In een tijd van betwiste rechten bood zijn werk een historisch onderbouwd tegenverhaal, dat het stedelijk beheer van het kloosterbezit bestuurbaar én verdedigbaar maakte.

In het derde hoofdstuk onderzoeken we hoe Jan van Hout zijn diepgaande kennis van de kloosterarchieven actief inzette in de bestuurlijke praktijk. Als een soort archivistisch jurist en landhistoricus mobiliseerde hij bestaande documenten om eigendomsgeschillen te beslechten, stedelijke claims te onderbouwen en overdrachten te registreren. Aan de hand van drie casestudies – gebaseerd op dossiers uit het Leidse stadsarchief – brengen we gedetailleerd in beeld hoe hij het kloosterverleden verbond met actuele bestuurlijke noden. We zien hoe archieven in de late jaren 1580 terugkeren in kwesties rond grensconflicten, verduistering en de verkoop van kloosterland. Zijn werk diende niet alleen het publieke belang, maar stond ook in dienst van de belangen van zijn bestuurlijke netwerk. Zo tonen deze casussen hoe Van Hout het kloosterverleden niet uitwiste, maar het juist strategisch activeerde om de bezitsorde van de Opstand te verankeren.

Daarmee levert deze scriptie niet alleen een nieuwe kijk op de omgang met kloosterarchieven in Leiden, maar draagt het ook bij aan bredere discussies over de politieke en juridische consolidatie na de Opstand. Ten eerste verscherpt dit verhaal van consolidatie ons inzicht in de gevolgen van de Opstand als burgeroorlog, door te laten zien hoe lastig het was om in een juridisch en bestuurlijk vacuüm een nieuwe orde te vestigen. Daarnaast werpt het nieuw licht op de moeizame inkapseling van geestelijken na de Pacificatie van Gent en de geleidelijke acceptatie van de hervorming als bestuurlijk project. Ten derde voegt zij een Nederlandse casus toe aan het internationale onderzoek naar vroegmoderne archiefpolitiek, dat tot nu toe vooral buiten Nederland is bestudeerd. Tot slot draagt deze scriptie bij aan de biografie van Jan van Hout door zijn archiefwerk niet slechts als administratief te beschouwen, maar als een doordachte strategie van archiefpolitiek waarmee hij stedelijke macht én zijn eigen positie verstevigde en legitimeerde.

Hoofdstuk 1

Met de machtsovername van 1572 maakte in Leiden een nieuw regime zich meester van de kloosterbezittingen. Maar hoe moest men dit nieuwe bezit beheren? Dit hoofdstuk onderzoekt de eerste pogingen van het Leidse stadsbestuur om grip te krijgen op de geestelijke goederen – een proces dat al snel op allerlei obstakels stuitte. Centraal staan de rentmeesters, functionarissen die belast waren met het beheer van het kloosterbezit. Maar zoals we zullen zien was Jan van Hout nooit ver weg; als banneling, notaris en later als stadssecretaris was hij er vanaf het begin bij. Hij werkte samen met de rentmeesters en was waarschijnlijk goed op de hoogte was van hun problemen.

Aan de hand van hun bewaarde rekeningen reconstrueren we hoe deze rentmeesters in de praktijk te werk gingen. In het bijzonder richten we ons op de situatie in Leiden, maar we plaatsen hun ervaringen in breder verband door ze te vergelijken met die van hun collega's elders in Holland. Daaruit blijkt dat de moeilijkheden rond de inning van inkomsten geen uniek Leids probleem was. Door het ontbreken van een helder juridisch kader waren in heel Holland goederen van kloosters en geestelijke instellingen in handen gevallen van particulieren die daar eveneens recht op meenden te hebben. In het ontbreken van duidelijke regelgeving was het moeilijk na te gaan welke aanspraak legitiem was. Pas met het terugkeren van enige rust na 1576 werd duidelijk hoe onoverzichtelijk de situatie inmiddels was geworden. De vraag wie waar recht op had, kon vaak alleen worden beantwoord met behulp van oude archieven – en daarmee werd het verleden van de kloosters ineens van cruciaal belang voor het nieuwe bestuur.

Burgeroorlog

Met de inname van Den Briel op 1 april 1572 brak in Holland een burgeroorlog uit waarin het oude gezag wegviel. Met het vertrek van het Hof van Holland en andere centrale bestuursorganen naar Utrecht ontstond een machtsvacuüm, waardoor de situatie in het gewest uiterst instabiel werd. De dienst werd uitgemaakt door legerkapiteins als Willem van der Marck (1542-1578), heer van Lumey, die opereerde in naam van Oranje, maar in werkelijkheid vooral zijn eigen belangen diende. Legers trokken plunderend en brandschattend door het platteland. In de Hollandse steden liepen de spanningen ondertussen hoog op tussen diegenen die wensten trouw te blijven aan het Habsburgs gezag en groepen burgers die de poorten wilden openen voor de opstandelingen. Deze spanningen werden bovendien aangewakkerd door teruggekeerde bannelingen, mensen die waren uitgeweken naar het buitenland vanwege hun gereformeerde godsdienst en daarbij al hun bezittingen en sociale status hadden verloren. Zij waren na de overwinning bij Den Briel teruggekomen, hadden zich bij de geuzentropen aangesloten en drongen aan op teruggave van hun goederen of compensatie voor hun verlies. Door de combinatie van politieke verdeeldheid, militaire dreiging en het optreden van teruggekeerde bannelingen kwam in

veel steden het lokale gezag onder grote druk te staan – een dynamiek die ook in Leiden tot een ingrijpende machtsverschuiving zou leiden.³⁹

In de zomer van 1572 kwam in Leiden door een combinatie van interne druk en militaire dreiging een Oranjegezind regime aan de macht. De oude gezagsdragers van de stad zoals de schout en enkelen van de burgemeesters werden vervangen door bannelingen.⁴⁰ Op 26 juni opende de stad de poorten voor de geuzentroepen en een maand later deed de krijgshoofd Lumey zijn feestelijke intrede. Hij liet hij het Habsburgse blazoën op het stadhuis verwijderen en vervangen door zijn eigen wapen; een duidelijk teken dat het centraal gezag in Holland inmiddels volledig was ingestort.⁴¹ De intocht van de geuzen markeerde het definitieve einde van de katholieke dominantie. De soldaten sloegen aan het plunderen en richtten vernielingen aan in de kerken, de kloosters en huizen van katholieke Leidenaren. In augustus verwoestten en vernielden soldaten van Lumey het convent van de minderbroeders buiten de Hoogewoerdgracht. Ook andere kloostergebouwen en kerken leden onder de aanwezigheid van de soldaten.⁴² In de laatste dagen van september moesten ook de parochiekerken van Sint-Pancras en de Sint-Pieter het ontzien. Een menigte van soldaten en inwoners zuiverde de kerken van beelden en andere katholieke elementen.⁴³ Het werd gevaarlijk voor geestelijken zich openlijk op straat te tonen nadat in november en december 1572 de kanunnik van het Sint-Pancraskapittel, Jodocus Tollius, en de Delfse priester Cornelius Musius (1500-1572) door de troepen van Lumey werden vermoord. De spanningen zorgden ervoor dat tegen de zomer van 1573 veel geestelijken de stad hadden verlaten, samen met de bezittingen die ze nog bijeen konden rapen.⁴⁴

Besturen zonder blauwdruk

Het nieuwe bestuur had zich in korte tijd met militair geweld en politieke druk de fysieke controle over de geestelijke instellingen toegeëigend, maar bleef zitten met de vraag wat er structureel met deze gebouwen en bezittingen moest gebeuren. Dat bleef vooralsnog een open vraag. De bestuurders waren het er al snel over eens dat de orde moest worden hersteld en deden door middel van verordeningen hun best de plunderingen en vernielingen te stoppen. De kerken werden gesloten om ze te beschermen en er werd een galg opgericht als afschrikmiddel tegen plunderaars. Het stadsbestuur verbood mensen op eigen houtje spullen van kloosters in beslag nemen en riep burgers op deze goederen weer terug te geven

³⁹ Fagel en Pollmann, *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden*, 98-109.

⁴⁰ Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 10-12, 23.; Jonathan Israel, *The Dutch Republic: its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (Oxford, 1995), 174; J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, nr. 57 (1942): 81-112.

⁴¹ Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 17-19.

⁴² J.C. Overvoorde, 'Het Cisterciënserklooster Marienhaven te Warmond', in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 33 (Leiden, 1911); B.N. Leverland, 'Het St.Elisabethgasthuis in de Kamp', *Leids Jaarboekje*, 1970, 51-72; H.G.A. Obreen, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Witte-Nonnen-klooster der orde van St. Dominicus', *Leids Jaarboekje*, 1905, 1-13.

⁴³ Christine Kooi, *Liberty and Religion. Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden/Boston/Köln, 2000), 32.

⁴⁴ Kooi, 34.

of in te leveren op het stadhuis.⁴⁵ De stadsbestuurders hadden echter vooral grote last van de geuzensoldaten. Hoe moesten die worden betaald? Jan van Hout, die vermoedelijk rond deze tijd weer naar Leiden terugkeerde, zou later opmerken dat de soldaten een ‘onverdragelijke last’ waren geweest voor de stad. De situatie was nog altijd zeer gespannen, maar er moest geld worden gevonden om deze soldaten te betalen.⁴⁶

Dit waren zorgen die in heel Holland speelden onder de nieuwe stedelijke bestuurders. In juli 1572 had Leiden daarom vertegenwoordigers naar Dordrecht gestuurd voor een vergadering van opstandige Hollandse steden. De afgevaardigden van deze Eerste Vrije Statenvergadering erkenden Willem van Oranje als hun rechtmatige stadhouder, riepen een religievrede af en beloofden onmiddellijke rehabilitatie en restitutie voor bannelingen en andere slachtoffers van de Hertog van Alva (1507-1582) en zijn Raad van Beroerten. Met betrekking tot de bezittingen van de kloosters en kerken besloten de afgevaardigden dat het kerkzilver en ander gereed geld door de lokale overheden mocht worden ingezameld, ter financiering van de oorlog en de betaling van de soldaten.⁴⁷ In lijn met de religievrede spraken de afgevaardigden af dat dit geld zou worden *geleend* van de instellingen en uit toekomstige belastinginkomsten zou worden terugbetaald. Over de andere bezittingen van de kloosters werd niets afgesproken.⁴⁸ Hoewel de uitkomsten van Dordrecht niet publiekelijk in Leiden werden gepubliceerd, weten we van kroniekschrijvers dat de soldaten van Lumey in juli en augustus met geweld het zilver van de kloosters gingen “lenen”. Op 23 augustus overhandigde de stad het omgesmolten zilver aan de ontvangers van Oranje.⁴⁹

Hoewel de besluiten van de Statenvergadering in Dordrecht belangrijk waren voor de verdere koers van de Opstand, maakten ze ook pijnlijk duidelijk hoe fragiel het juridische kader was waarin de nieuwe machthebbers opereerden. Allereerst was de vergadering in Dordrecht illegaal – alleen Filips II (1527-1598) of diens vertegenwoordiger hadden het recht de Staten bijeen te roepen.⁵⁰ Daarmee markeerde deze bijeenkomst niet alleen een bestuurlijke heroriëntatie, maar ook het begin van een langere periode van rechtsonzekerheid. In de jaren die volgden, tussen 1572 en de Pacificatie van Gent in 1576, probeerden de Staten van Holland via opeenvolgende ordonnanties alsnog richting te geven aan urgente vragen die in vrijwel alle opstandige steden speelden: wat moest er gebeuren met de kloosters? Mochten hun goederen worden ingenomen? Wie was bevoegd daarover te beslissen, en onder welke voorwaarden? De ordonnanties vormden een voorlopig, maar wankel juridisch raamwerk, dat tot stand kwam in een bestuurlijk vacuüm. Richtlijnen waren tegenstrijdig, lokale praktijken liepen vooruit op het

⁴⁵ Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 18. Erfgoed Leiden (hierna EL), 0501A Stadsarchief van Leiden (SA II), (1253) 1574-1816 (1897) (hierna SA II), invnr. 389, Aflezingsboek C, 1570-1574, f. 39v, f.40.

⁴⁶ Pollmann, 19; Koppenol, *Leids heelal*, 34.

⁴⁷ Pollmann, ‘Oranje en de Eerste Statenvergadering. Een goed verborgen revolutie’, 18; van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 40-42.

⁴⁸ Schueren, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie’, 3-5.

⁴⁹ Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 22.

⁵⁰ H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*, vol. 1 (Leiden, 1979), 10; Pollmann, ‘Oranje en de Eerste Statenvergadering. Een goed verborgen revolutie’, 15-18.

beleid, en stadsbesturen handelden noodgedwongen op eigen gezag – balancerend tussen opportunisme, religievrede en bestuurlijke onzekerheid.

Gaandeweg kregen de steden via de Staten meer formele zeggenschap over deze goederen. Zo werd op 2 maart 1575 per ordonnantie vastgelegd dat ze de inkomsten uit het geestelijke bezit naar eigen inzicht konden aanwenden. Toch werden er pas, zoals we zullen zien, met de Pacificatie structurele afspraken gemaakt over de juridische status van de kloostergoederen: in 1577 besloten de Staten dat de stadskloosters voortaan ‘in eygendomme aengevaert ende behouden [...] moghen werden, ende geemployeert tot haren beste’.⁵¹ Maar dit formele kader kwam pas laat tot stand. In de cruciale eerste jaren werden de pogingen tot consolidatie van het geestelijk bezit ernstig bemoeilijkt door juridische vaagheid, tegenstrijdige richtlijnen en onzekerheid over de bevoegdheden van de nieuwe stadsbesturen. Daarom is het van belang eerst stil te staan bij de opeenvolging van deze eerste ordonnanties, om vervolgens te onderzoeken welke problemen deze opleverden.

In het licht van het bestuurlijke vacuüm moeten we ook de eerste publieke verordeningen van de Staten begrijpen – deze hadden het karakter van crisiswetgeving, bedoeld om een einde te maken aan de chaos en het plunderen van katholieke instellingen en privépersonen.⁵² Op 23 augustus verkondigde Oranje vanuit zijn legerkamp bij kasteel Hillenraad in het Limburgse Swalmen dat het afgelopen moest zijn met de ‘grote insolencie’ van het krijgsvolk dat de kloosters en kerken aanviel. Oranje riep bestuurders en legerleiders op tot het bewaren van de religievrede en het respecteren van eigendommen van katholieken.⁵³ Tegelijkertijd verordonneerde hij de steden de goederen te annoteren van instellingen en personen die zich ‘vijandlijk tegens Ons en de Staten van den Lande’ hadden gedragen.⁵⁴ Annotatie betekende dat de goederen door ontvangers werden geregistreerd en geadministreerd. Het werd echter gepresenteerd als een tijdelijke maatregel: de Staten zouden per casus onderzoeken of er werd gerestitueerd of de goederen tot profijt van het gemene land gingen.⁵⁵ Ook de goederen van katholieken en andere personen die waren uitgeweken dienden in handen van de plaatselijke autoriteiten te worden gebracht. Oranje gaf deze personen twee weken de tijd zich te melden in hun voormalige woonplaatsen om te voorkomen dat ze hun goederen kwijt zouden raken.⁵⁶ Er was dus tot dusverre sprake van annotatie, en geen confiscatie, aangezien de goederen niet van eigenaar wisselden. Daarnaast betekende annotatie ook niet dat stadsbesturen vrijelijk mochten beschikken over de inkomsten van de kloosters. Formeel werden alleen de gereede gelden van de katholieke instellingen ‘geleend’.⁵⁷

⁵¹ Ebben, *Winnaars en verliezers*, 24.

⁵² van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 40-44.

⁵³ Deze oproep kwam enkele dagen nadat hij zijn soldaten de kloosters in Roermond te plunderen. Hoewel de stad zich had verzet en de plundering daarmee legaal was, vermoorden de soldaten van Oranje dertien kartuizers en tien andere geestelijken. Judith Pollmann, ‘Geldzorgen bij Roermond’, in *Willem van Oranje in brieven*, onder redactie van Marianne Eekhout e.a. (Zwolle, 2022), 139.

⁵⁴ van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 40-44.

⁵⁵ van Beeck Calkoen, 40-41. ‘ter tydt ende wylen toe (...) ten pryse sullen gaen, dan niet’

⁵⁶ Schueren, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie’, 6.

⁵⁷ van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 42.

Deze ordonnantie werd twee dagen later opgevolgd door een plakkaat met ongeveer dezelfde strekking. Ditmaal verklaarde de Prins dat de inkomsten uit de geannoteerde goederen dienden te worden overgeleverd aan de rentmeesters van de domeinen om te worden gebruikt voor de algemene zaak. De ordonnantie noemde de kloosters, broederschappen en andere katholieke instellingen niet expliciet. Maar zij verklaarden dat iedereen die ‘noch met ons niet geconformeert en hebben’ hetzelfde lot trof als dat van vijandige personen.⁵⁸ Of Oranje hiermee bedoelde dat *alle* kloosters nu onder annotatie vielen, bleef in het midden. Van der Schueren heeft geopperd dat Oranje de kloosters, als aanhangers van de oude religie, impliciet wel schaarde onder de non-conformisten en dus onder de annotatie vielen.⁵⁹ Hoe het tweede plakkaat ook precies bedoeld was, duidelijk was dat een eenduidige lijn ontbrak: de aanwijzingen van de Prins en de Staten waren verwarrend. Moesten de goederen van katholieke instellingen nu worden beschermd uit naam van de religievrede, of mochten stedelijke magistraten overgaan tot annotatie en aantasting van al het geestelijke bezit, zoals de Prins – zij het omzichtig – leek te suggereren?⁶⁰

Dit zorgde ook voor verwarring bij de nieuwe lokale bestuurders in de Hollandse steden. Welke goederen mochten ze nu eigenlijk innen? Diederik Sonoy (1529-1597), gouverneur in het Noorderkwartier, stuurde op 30 augustus een brief naar Oranje, waarin hij vroeg om verduidelijkende instructies over een verscheidenheid aan militaire en economische zaken. Met betrekking tot de geestelijke goederen verzocht hij Oranje duidelijkheid te verschaffen over ‘hoe oock generalijcken van allen cloosteren en kercken goederen zal gehandelt worden’. Sonoy was koortsachtig op zoek naar manieren om het platteland van het Noorderkwartier te voorzien van predikanten.⁶¹ Mocht hij de inkomsten uit de memoriegoederen van de kerken in het Noorderkwartier gebruiken om predikanten te betalen? Oranje gaf geen duidelijkheid en schreef aan zijn gouverneur dat op deze punten uiteindelijk de Staten het eindoordeel hadden.⁶²

Sonoy was niet de enige bestuurder die onzeker was over zijn bevoegdheden. Gedurende het najaar verzochten verschillende regeerders meer duidelijkheid van Oranje over wat ze precies met de geestelijke goederen konden doen. De regeerders van Niedorp wilde weten of ze twee vicarieën, religieuze financiële stichtingen, van de kerk mochten gebruiken om hun predikanten te betalen.⁶³ Weer andere stadsbesturen wilden weten of ze vrijelijk mochten beschikken over de kloostergebouwen. In november vroegen de burgemeesters van Hoorn of ze de gebouwen van het Regulierenklooster van Onze-Lieve Vrouwe ter Nieuwlicht, gelegen net buiten de stadsmuren, mochten afbreken. De schutters

⁵⁸ van Beeck Calkoen, 42-43.

⁵⁹ Schueren, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie’, 6.

⁶⁰ Schueren, 1-9.

⁶¹ Henk van Nierop, *Treason in the Northern Quarter. War, Terror, and the Rule of Law in the Dutch Revolt*, vertaald door J.C. Grayson (Princeton/Oxford, 2009), 142.

⁶² Henk van Nierop, ‘Commissie voor Diederik Sonoy’, in *Willem van Oranje in brieven*, onder redactie van Marianne Eekhout e.a. (Zwolle, 2022), 58-63.

⁶³ Magistraat van Niedorp aan Willem van Oranje, 14 november 1572, de correspondentie van Willem van Oranje nr. 9245, geraadpleegd 3-5-2025. <https://resources.huygens.knaw.nl/wvo/app/brief?nr=9245>

van Hoorn hadden bij het stadsbestuur aangedrongen de gebouwen af te breken vanwege de verdediging van de stad. Het bestuur had echter gewacht omdat ze dit uit ‘eygen autoritijt nyet en derven’ en liever lieten ze de gebouwen op eigen kosten bewaken. Zelfs nadat ze toestemming van Oranje hadden gekregen, duurde het nog een aantal maanden voordat de magistraten durfden te slopen.⁶⁴ Deze verzoeken tonen de verwarring bij de nieuwe stadsbesturen over de mate waarin ze beslag konden leggen op de goederen van kloosters en kerken.

Deze verwarring zorgde ervoor dat de stadsbesturen op eigen gezag maatregelen gingen nemen. In Leiden had Jan van Hout, samen met Pieter Adriaanszn van der Werff (1529-1604), in het voorjaar op eigen initiatief een tocht ondernomen langs de omliggende dorpen om belastingen te innen voor de oorlog, maar zij waren daarbij door de Staten tot de orde geroepen.⁶⁵ In september benoemde Leiden Andries Janszn Schot (1531-1592) tot rentmeester van de geestelijke goederen, die alle kloosters in de stad onder zijn beheer kreeg.⁶⁶ In oktober beval het stadsbestuur de kloosters samen met het kerkzilver ook inkomstenlijsten over moesten dragen aan Schot.⁶⁷ Rond dezelfde tijd werden in Leiden invallen gedaan in enkele kloosters, met vermoedelijk het doel de indruk te wekken dat deze instellingen heulden met de Spanjaarden – een beschuldiging die moest legitimeren dat zij als verraders konden worden aangemerkt en dus voor annotatie in aanmerking kwamen.⁶⁸ Op deze manier werden de Leidse kloosters onder annotatie gebracht door het stadsbestuur zonder dat daar formeel een besluit aan ten grondslag lag.

Het bleef niet bij financiële overzichten. In hun zoektocht naar direct beschikbare financiële middelen begonnen de Leidse autoriteiten ook met het inventariseren van roerende en onroerende kloostergoederen, wederom zonder duidelijk mandaat. Een inventaris uit november 1572, opgesteld door kapitein Jacob Willemszn, beschreef onder meer het klooster van de Regulieren in Leiderdorp met opvallende aandacht voor bomen – vanwege hun houtwaarde en nut bij een mogelijk beleg.⁶⁹ De stad verbood de handel in materialen van afgebroken kloosters of het uitvoeren ervan buiten Leiden: alles moest ten goede komen aan de stad.⁷⁰ In december 1573 kregen Jan van Hout, inmiddels beëdigd als notaris, en schout Hendrick van Brouckhoven (1544-1604) opdracht het kerkelijk zilver te inventariseren, nadat berichten waren binnengekomen dat soldaten, vrijbuiters en anderen (de rol van

⁶⁴ Joke Spaans, ‘Kloostergoederen in Hoorn’ in *Willem van Oranje in brieven* (Zwolle, 2022), 228-232. De burgemeesters van Delft waren ook onzeker over hun bevoegdheid de klokken van de stadskerken weg te halen om ze in veiligheid te brengen voor het rondtrekkend krijgsvolk. Magistraat van Delft aan Willem van Oranje, november 1572, de correspondentie van Willem van Oranje nr. 4653, geraadpleegd 3-5-2025.

<https://resources.huygens.knaw.nl/wvo/app/brief?nr=4653>

⁶⁵ Koppenol, *Leids heelal*, 34; Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 23.

⁶⁶ Witkam, *De financiën*, 1979, 1:19.

⁶⁷ Witkam, 1:26. Het Regulierenklooster Engelendaal produceerde bijvoorbeeld een dergelijke rekening waarin de inkomsten uit pachten en renten per plaats stonden genoteerd. EL, 0503 Archieven van de kloosters, (1310) 1393-1572 (1655) (hierna Kloosters), invnr. 599.

⁶⁸ Witkam, 1:20.

⁶⁹ EL, Kloosters, invnr. 1479, Inventaris van alzulke percelen van goeden, roerende ende onroerende, als bevonden zijn in, aen ende rontom den conventen van de regulieren ende van Roodenburch in Leyderdorp, opgemaakt door notaris W. Coopal 18 november 1572.

⁷⁰ EL, SA II, Invnr. 389, f.59v.

burgers bleef tactvol onvermeld) die kerkelijke eigendommen hadden weggenomen van het Faliede Begijnhof, de Vrouwenkerk en de Abdij van Rijnsburg.⁷¹ Deze inventarissen dienden niet alleen om opbrengsten voor de stad veilig te stellen, maar ook om te voorkomen dat goederen in verkeerde handen vielen. Toch opereerde het stadsbestuur hierbij op juridisch wankel grond: een formele algemene aankondiging tot annotatie was nog niet uitgevaardigd.

In 1573 kwam er een einde aan de ongemakkelijke religievrede in Holland: de katholieke eredienst werd verboden en de Staten legitimeerden met nieuwe plakaten wat in steden als Leiden al in gang was gezet – de annotatie van geestelijke goederen. Bezittingen van instellingen die de Opstand niet steunden werden als reeds ‘aengheslagen’ beschouwd, en hun inkomsten moesten voortaan worden overgedragen aan rentmeesters. Toch betekenden deze maatregelen geen duidelijke beleidsbreuk: volgens historica Sophie Drossaers bevestigden de Staten vooral bestaande lokale praktijken.⁷² Andere auteurs wijzen op een verloren ordonnantie die mogelijk bredere bevoegdheden zou hebben vastgelegd, maar dat blijft speculatief.⁷³ In de praktijk bleef het juridische kader van de aanspraken van het stadsbestuur slecht afgebakend. Rentmeesters als Schot opereerden daarom op lokaal gezag, ruim vóór er formele regelingen bestonden. Ook nadat in 1574 en 1575 nadere bepalingen van de Staten volgden over het gebruik van kerkelijke inkomsten, bleef de rechtsgrond wankel – de Staten hadden immers nog geen algemeen erkende legitimiteit.⁷⁴ Het verbod op de katholieke eredienst bracht dus geen juridische duidelijkheid: in de praktijk leidde het tot de verdere annotatie van geestelijke goederen, maar rentmeesters bleven daarbij opereren binnen een juridisch grijs gebied, waarin formele bevoegdheden ontbraken en bestaande regels op losse schroeven stonden.

Een betwist gezag

De pogingen van stadsbesturen hun greep op de geestelijke goederen te verstevigen werden bemoeilijkt door dit gebrek aan eenduidige regels. Het verbod op de katholieke eredienst gaf de magistraten weliswaar het vooruitzicht dat ze de inkomsten uit de kloosterbezittingen konden aanwenden *ad pios usus* – vrome doelen zoals predikantensalarissen, armenzorg en onderwijs – maar dit vereiste een structurele verankering van die bezittingen binnen nieuwe administratieve kaders.⁷⁵ Dit was echter ingewikkeld in een juridisch en bestuurlijk vacuüm, waarin goederen versnipperd raakten of verdwenen in particuliere handen.⁷⁶ Deze structurele onzekerheid wordt scherp zichtbaar in de rekeningen van Andries Schot, de eerste rentmeester van de geestelijke goederen in Leiden

⁷¹ EL, 0102 Collectie stukken betreffende het beleg, of: Collectie Ramazzotti, 1572-1574, invnrs. 26-34.

⁷² S.W.A. Drossaers, *Inventaris van het archief van de Ontvangers der kloosters binnen en buiten Delft, aangesteld door de Staten van Holland* (Den Haag: Nationaal Archief, 1916), 7-9.

⁷³ van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 40-43; Schueren, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie’, 5.

⁷⁴ van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 44-50.

⁷⁵ Ebben, *Winnaars en verliezers*, 19.

⁷⁶ van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 44, 263.

Schot was afkomstig uit Haarlem en had zijn post als rentmeester vermoedelijk te danken aan zijn betrokkenheid bij de Opstand, want voor zover we kunnen nagaan had hij geen eerdere bestuurlijke ervaring.⁷⁷ Witkam heeft laten zien dat hij begon aan een zeer complexe opdracht: alleen al binnen de stadsmuren telde Leiden tien kloosters, drie parochiekerken, meerdere broederschappen en begijnenhoven.⁷⁸ Daar kwamen nog de conventen buiten de stad bij, die formeel buiten de vrijheid lagen, maar economisch en sociaal sterk met Leiden waren verweven.⁷⁹ Elk van deze instellingen bezat een complex aan landerijen, renten en rechten. Maar waar deze bezittingen precies lagen, wie de pachters waren en of zij hun betalingen hadden voldaan – dat was vooralsnog allemaal onduidelijk. Behalve de overzichten die de kloosterlingen in oktober 1572 hadden ingeleverd, beschikte hij niet over centrale administratie en de oude beheerders waren gevlucht of werkten niet mee.

De onervaren Schot werkte bovendien onder buitengewoon moeilijke omstandigheden, aangezien zijn aanstelling samenviel met een periode van acute militaire dreiging die leidde tot het Beleg van Leiden (1573–1574). De stad bevond zich in een voortdurende staat van paraatheid, terwijl het omliggende land zwaar te lijden had onder de oorlog. Kloosters, kerken en boerenhoeven waren beschadigd of verwoest; pachters waren op de vlucht geslagen en vele landerijen lagen braak. Niet dat de achtergebleven boeren veel land hadden om te bewerken: het onder water zetten van de omringende landen voor het Ontzet had deze onbruikbaar gemaakt.⁸⁰ Van reguliere inkomsten uit het geestelijk bezit kon voorlopig nauwelijks sprake zijn. Vooral Schots eerste rekening liet de omvang van deze vernieling zien. Van de ruim 30.000 ponden die hij theoretisch in rekening had gebracht, wist hij er maar 6000 van te innen.⁸¹ Het verschil tussen papier en praktijk kon nauwelijks groter zijn.

Auteurs als Van Beeck Calkoen, Van der Schueren en Witkam hebben de praktische moeilijkheden van rentmeesters als Schot benoemd, maar zij zijn voorbijgegaan aan de achterliggende oorzaken en met name aan de zwakke juridische grondslag en de politieke onduidelijkheid waarin deze functionarissen moesten opereren.⁸² Ook de gevolgen van deze onzekerheid, zowel voor het financiële beheer als voor de legitimiteit van het nieuwe bestuur, blijven in hun beschrijvingen onderbelicht.

Als we kijken naar de inkomsten die Schot wél wist te innen, blijkt dat had hij deze alleen met ‘grote ende excessive kosten’ had weten te bemachtigen.⁸³ Zijn rekeningen bevatten opvallend veel

⁷⁷ Witkam, *De financiën*, 1979, 1:26.

⁷⁸ Witkam, 1:26.

⁷⁹ Ebben, *Winnaars en verliezers*, 6; Madelon van Luijk, ‘De tweede religieuze vrouwenbeweging te Leiden. Het convent van Sint-Margaretha of Roomburg’, *Ons geestelijk erf* 74 (2000): 50-67; B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000), 41.

⁸⁰ S. Groenveld, ‘Van vyanden und vrienden bedroevet’. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Den Haag, 2001), 25-37.

⁸¹ Witkam, *De financiën*, 1979, 1:26-31.

⁸² van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 229-30; W. Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem, 1870), 10,30,39; Ebben, *Winnaars en verliezers*, 28-30; Witkam, *De financiën*, 1979, 1:26-47.

⁸³ Den Haag, Nationaal Archief (hierna NA), 3.01.28 Archief der Rekenkamer ter Auditie van de Gemeenelandsrekeningen en de opvolgende colleges, (1518) 1572- 1805 (1811) (hierna RtA), invnr. 4561,

kostenposten voor deurwaarders en gerechtsdienaren, wat erop wijst dat hij de pachtsommen die hij inde vaak alleen onder dwang wist te verkrijgen.⁸⁴ Dat was geen toeval: de kloosters waarvan hij het beheer overnam waren vooral grootgrondbezitters. Schots werkterrein lag daardoor grotendeels buiten de stad, in een regio waar het nieuwe gezag van de Opstand slechts beperkt werd erkend. Hier stuitte hij op een fundamenteel probleem: zijn bevoegdheden als rentmeester golden niet vanzelfsprekend buiten de Leidse stadspoorten. Lokale autoriteiten en pachters erkenden zijn gezag niet of nauwelijks, en probeerden hun eigen aanspraken op de geestelijke goederen te behouden.

Belastinginners genoten op het platteland doorgaans weinig gastvrijheid: zij waren regelmatig het mikpunt van verzet, scheldpartijen en, incidenteel, zelfs fysiek geweld.⁸⁵ Voor het Noorderkwartier heeft Henk van Nierop laten zien dat de gereformeerde bestuurders weinig gemeen hadden met de nog grotendeels katholieke boerenbevolking.⁸⁶ De vroege datering van Schots aanstelling – vóór het plakkaat van februari 1573 – zal zijn positie alleen maar kwetsbaarder hebben gemaakt. Zijn commissiebrief verschaftte formeel wel een mandaat, maar zal in de praktijk voor velen weinig overtuigend zijn geweest. Hij kon daarom rekenen op de argwaan van de pachters van de kloosters, kerken en gevluchte katholieke heren. Waarom zouden zij ineens hun pacht geven aan deze rentmeester, die zwaaiend met een commissiebrief van twijfelachtige aard ineens beweerde de nieuwe macht te vertegenwoordigen?

Dit patroon was niet uniek: ook andere rentmeesters kregen op het Hollandse platteland te maken met vergelijkbare weerstand van pachters en dorpsbesturen. Van het lot van de plattelandsbewoners tijdens de eerste jaren van de annotaties weten we nog altijd te weinig, maar de rekeningen van de rentmeesters van de geestelijke goederen tonen dat zij deze bestuurlijke revolutie niet lijdzaam ondergingen.⁸⁷ Rentmeester Alleart van Honcoop Pieterszn, die voor Lumey met twee soldaten in de regio Voorne, Putten en Overflakkee tussen augustus en december 1572 de wereldlijke en geestelijke geannoteerde goederen inde, noteerde in zijn rekening dat hij zijn werk ‘met periculen van zijnen lijve ende grooten ondanck van velen mensschen’ had gedaan, vooral ‘wiens goeden ofte heuren vrienden goeden in desen ontfanck gebracht zijn’.⁸⁸

Deze vijandigheid hinderde de rentmeesters in het creëren van overzicht en het innen van inkomsten. Rentmeester Gerrit Lambrechtszoon van Schilderpoort was op 24 februari 1573 door de Staten aangesteld als ontvanger van de geannoteerde goederen van het Regulierenklooster Bethanië in 's-Gravenzande.⁸⁹ Ook hij had problemen met de pachters. Uit de kostenposten van zijn rekening blijkt

Rekening van Andries Jansz. Schodt van de goederen van conventen, kerken en kloosters in Leiden en Rijnland en van geannoteerde goederen aldaar 1572, f.262.

⁸⁴ Witkam, *De financiën*, 1979, 26-33.

⁸⁵ Arjan Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland: Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen, 2012), 141-45.

⁸⁶ van Nierop, *Treason in the Northern Quarter*, 145-50.

⁸⁷ Fagel en Pollmann, *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden*, 195; Leo Adriaenssen, ‘Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlines in de Meierij van Den Bosch, 1572-1629’ (Tilburg, Universiteit van Tilburg, 2007).

⁸⁸ NA, RtA, invnr. 4590, Rekening Allarts van Honcoop, Pietersz., beroërend de zijne ontvangst als rentmeester van de geannoteerde goederen over Maas onder de graaf van der Marck, f.35.

⁸⁹ Volgens de kopie van commissie op het eerste blad van zijn rekening. NA, RtA, invnr. 4451, Rekening van Gherijt Lambrechts van Schilderpoort van de geannoteerde goederen van het Regulierenklooster Bethanië te 's-

dat hij twee dagen na het begin van zijn commissie naar het dorp Monster was afgereisd om daar aan alle pachters zijn commissiebrief te tonen en hen ‘scherpelijk’ te vermanen dat zij voortaan hun pachten alleen aan hem zouden betalen.⁹⁰ In andere plekken werd hij tegengewerkt door plaatselijke bestuurders die hem de toegang ontzieden tot hun rekeningen en financiële overzichten. Hierdoor waren de dorpsbestuurders in directe overtreding van het plakkaat van 10 februari dat alle regeerders had opgedragen mee te werken aan het opstellen van lijsten met goederen.⁹¹ In het dorp Berkel had Van Schilderpoort dan ook geen idee wat voor pachten de dorpelingen van oudsher betaalden aan de kloosters. Hij zag zich daarom genoodzaakt om ‘met groote moeite’ van huis naar huis te gaan en daar de pachters individueel en onder ede te ondervragen hoeveel pacht zij in het verleden aan het klooster hadden betaald.⁹² Of zij eerlijk antwoord gaven valt zeer te betwijfelen. De ervaringen van Van Schilderpoort maken duidelijk hoezeer de legitimiteit van de nieuwe ontvangers ter discussie stond: hun gezag werd niet erkend, hun opdrachten nauwelijks ondersteund, en de pachtinning kon slechts met grote moeite en onder persoonlijke inspanning worden afgedwongen.

Rentmeester Nicolaas de Gadifer ondervond wellicht nog grotere problemen. Hij was in januari 1573 door Oranje aangesteld als ontvanger van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen in Beijerland, Westmaas, Groep, Strijen en Kromstrijen. Het ambtsgebied van De Gadifer was op dat moment net zoals dat van Schot een actief oorlogsgebied. In 1572 hadden geuzenmilities de kerken in de omgeving geplunderd.⁹³ Bij het accepteren van zijn rentmeesterschap werd De Gadifer daarom verzekerd dat er ‘excessieve moeite’ zouden zijn bij het annoteren van de goederen.⁹⁴ Hij had de hulp ingeschakeld van gerechtsdienaren die hem zouden helpen ‘omme den onwillighen te constringeeren’.⁹⁵ Daarnaast deed hij een beroep op verschillende haakbusschutters die hem op zijn tochten door Beijerland en Strijen beschermden en hem ongetwijfeld assisteerden bij het onder druk zetten van de onwillige pachters van de geestelijke instellingen.⁹⁶

De weerstand tegen De Gadifer was blijkbaar zo groot, dat zelfs met zijn gewapend gevolg en deurwaarders hij maar moeizaam de dorpsbesturen en pachters kon laten betalen. In Beijerland moest

Gravenzande, die onder Berkel en Zevenhuizen en die van de heer van somerdijk onder de ambachten van Zevenhuizen en Zegwaart, f.1.

⁹⁰ NA, RtA, invnr. 4451, f.181. ‘ghereijst es tot sGravensande ende tot Monster alwaer hij alle den pachters vanden convente aldaer verthoont heeft zijne commissie, henluijden ter selver tijt wel scharpelic belastende dat zijluijden ende elcx van henlieden anders nijemandt dan hem van hoeren pacht betalinge en soudon doen.’

⁹¹ NA, 3.01.04.01 Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795 (hierna SvH), invnr. 10, Gedrukte resoluties 1572-1575, 10 februari 1573, 21.

⁹² NA, RtA, invnr. 4451, f.182. ‘van huijs te huijs tot Berckel te ghaen om alsoe van een ijgelijck vanden ingesetenen vandien onder hoeren eedt te laeten opteijckenen hoe veel eenen ijghelijck van hen vande voorsz. renten ofte thijsn schuldich was jaerlicxs te betaelen upten ghewoenlicken sitdaghen naer ouden haercomen’.

⁹³ Nobel, *Besturen*, 139.

⁹⁴ NA, RtA, invnr. 4539, Rekening van Nicolaas de Gadifer van de geannoteerde geestelijke en wereldlijke goederen in Beijerland, Westmaas, Groep, St.Anthoniepolder, Strijen, Kromstrijen en Cillaarshoek 1573, f.2. ‘Dan alsoe dselve Gadifer gecertioreert was, dat inde voorz. administratie excessieve moeite zouden vallen, zoe int annoteren vande geannoteerde confiscatien als andersins.’; Nobel, 139.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

hij de bestuurders dwingen hun boeken over te leveren.⁹⁷ In andere dorpen weigerden de bestuurders hem te ontvangen. In het dorp Klaaswal kwam zelfs niemand opdagen en werd zijn werk bemoeilijkt door ‘delaj ende onwlllicheijt’.⁹⁸ De dorpelingen betwistten de autoriteit van De Gadifer door een beroep te doen op hun oude privileges. Zij hielden gezamenlijk vol dat zij van oudsher niet verplicht waren personen te benoemen die in het bezit waren van enig land of goed dat onder de confiscaties viel en dat zij in deze zaak geen autoriteit konden erkennen, behalve die van de secretaris in Strijen.⁹⁹ De ervaringen van De Gadifer tonen dat deze dorpsbesturen in sommige streken de vertegenwoordigers van het nieuwe regime beschouwden als ‘nieuwe mannen’, buitenstaanders wier aanspraken op de geestelijke goederen niet waren gegrond in oude privileges, maar op een nieuw en betwist gezag.

De Gadifer moest in 1574 opstappen vanwege een conflict tussen Dordrecht en de Rekenkamer over de vraag wie de goederen mocht innen in het gebied rondom Dordrecht. De plakkaten van 1572 en 1573 hadden geregeld dat geannoteerde goederen op het platteland dienden te worden beheerd door rentmeesters van de Staten. Dordrecht dacht hier anders over en maakte bezwaar door te stellen dat het ambtsgebied van De Gadifer van oudsher had behoord tot het rechtsgebied van Dordrecht. Uiteindelijk gingen de Staten akkoord met de aanstelling van een nieuwe rentmeester.¹⁰⁰ Het was niet het enige conflict tussen overheden. In mei 1575 ontvingen de Staten van Holland een klacht van rentmeester Willem Moons over de baljuw van Naaldwijk die zijn pachten was gaan innen.¹⁰¹ Deze conflicten laten nogmaals zien dat tot aan de Pacificatie van Gent de zaken allesbehalve duidelijk waren. Niet alleen op lokaal niveau waren er problemen, maar ook tussen de verschillende belanghebbende overheden bestonden er conflicten over bevoegdheden.

Ook Schot kreeg al snel problemen met andere partijen. Rondom Leiden moest Schot zijn gezag bijvoorbeeld delen met adellijke heren, die hun eigen visie en aanspraken op de geestelijke goederen hadden, vaak gebaseerd op oude rechten of persoonlijke belangen. Rentmeesterschappen waren door Oranje en de Staten soms aan vertrouwelingen verleend als vorm van schadecompensatie.¹⁰² Zo waren de kloosters en kerkelijke goederen in Warmond toevertrouwd aan Johan van Duvenvoirde (1547-1610). Hij voerde het beheer over de kloosters Mariënhaven en de Elfduizend Maagden, kloosters die door zijn voorouders waren begunstigd met landerijen en goederen, waardoor hij zijn rentmeesterschap zal

⁹⁷ NA, RtA, invnr. 4539, f.3. Nobel, *Besturen*.

⁹⁸ Ibid., f.3.

⁹⁹ Ibid. ‘Sustineren nochtans alle te saemen zoe wel daer als in alle voorgenoemde jurisdictie dat zijlieden ongehouden waeren iemant te nomineeren die eenighe landen ofte goeden der confiscatien subiect zijnde, possideerde. Regerende noch willende daer toe eenighe kennisse dragen dan alleenlijk die secretaris in Strijen.

¹⁰⁰ NA, RtA, invnr. 4542, Rekening van Jacob Corneliszn van Moerkercken belast met de geannoteerde wereldlijke en geestelijke goederen in Beijerland, Strijen en aangelegen dorpen, f.78. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn. <https://www.onsvoorgeslacht.nl/genealogische-databank/bronbewerkingen/rekening-van-jacob-corneliszn-van-moerkercken/91/>

¹⁰¹ NA, SvH, invnr. 10, 20 mei 1575, 307.

¹⁰² Janssen, ‘Exiles and the Politics of Reintegration’, 51-54.

hebben beschouwd als een verlengde van zijn traditionele heerlijke rechten.¹⁰³ Schot kon in de omgeving van Warmond daarom weinig betekenen.

Deze versnippering van autoriteit werkte het verzwijgen van landerijen en andere bezittingen in de hand. Schot klaagde regelmatig over zijn ‘soberen entfanck’ waardoor hij niet in staat was aan zijn betalingsverplichtingen te voldoen. Ook zijn opvolger Claes Dirckszn van Montfoort (1534-1601), die vanaf 1575 de rentmeester werd van de nieuwe Leidse universiteit, klaagde over verduisteringen.¹⁰⁴ Deze verzwegen goederen leverden problemen op voor de betaling van salarissen van de predikanten en de nieuwe hoogleraren van de Leidse universiteit.¹⁰⁵ Inmiddels is ook duidelijk waarom: deze problemen vloeiden voort uit het zwakke gezag van de rentmeesters. Zij ontvingen gebrekkige of onjuiste informatie, moesten zelf pachters ondervragen en stuitten daarbij op aanzienlijke weerstand. Bovendien waren daar andere autoriteiten zoals edelen als Van Duvenvoirde, ambachtsheren en dorpsbesturen die eenvoudig weigerden mee te werken. Onder zulke omstandigheden bleef de consolidatie van het geestelijk bezit ernstig gefrustreerd.

De versnippering van het bezit en de vervaging van autoriteiten en eigendomsrechten bemoeilijkten niet alleen de consolidatie van bezittingen, maar veroorzaakten algehele verwarring, met name bij de pachters. Aan wie moesten zij nu de pacht betalen? Wie vertegenwoordigden er nog het rechtmatige gezag? De rekening van De Gadifers opvolger, Jacob Corneliszn van Moerkercken, opgesteld tussen 1574-1575 bevat interessante details over het effect van deze verwarring. Van Moerkercken noteerde in zijn rekening de bekende moeilijkheden, maar voegde daaraan toe dat hij de pachters maar met de grootste moeite had kunnen overtuigen de pachten aan hem te betalen omdat ‘soe sij een ommesien ende vrese hadden omme heuren landtheeren naemaels noch eens te souden moeten betaelen’.¹⁰⁶ Door de versnippering van het gezag was het voor de pachters van de voormalige kloosters niet langer duidelijk aan wie zij hun pacht moesten betalen. Voor hen stond Van Moerkercken, vertegenwoordiger van het nieuwe gezag, maar vertrouwen deden ze hem niet. Velen vreesden dat zij

¹⁰³ Witkam, *De financiën*, 1979, 1:31; A.G. van der Steur, ‘Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland’, in *Hollandse studiën* 8, onder redactie van J.C. Besteman e.a. (Dordrecht, 1975), 224-33. Zijn commissie was van 17 april 1573. Beide kloosters waren waarschijnlijk op dat moment vernietigd door het oorlogsgeweld. Ook de kerk van Warmond was vernietigd. In 1577 zou Van Duvenvoirde zich richten tot de Staten met het verzoek de materialen van de verwoeste kloosters af te breken en te gebruiken voor de herbouw van het Huis te Warmond, dat was verwoest door de Spanjaarden. Het verzoek werd ingewilligd.

¹⁰⁴ Claes Dirckszn van Montfoort werd op 10 juni 1575 aangesteld tot ontvanger en rentmeester van de ‘administratie ende ontfangh van de Goederen, inkomen, pachten ende Renten, behoorende tot alle de Cloosteren ende Vrouwen Conventen binnen de selve Steden van Leyden, mitgaders de Conventen van Bernarditen, elfduysent Maeghden, Marienpoel, Roomburg ende de regulieren tot Leyderdorp, buyten de voorz Stede gelege.’ Hij werd belast met het betalen van uitstaande schulden op de goederen en het betalen van de alimentaties van de voormalige overgebleven kloosterlingen. Hij was de zoon van burgemeester van Leiden Dirck Jacobszn van Montfoort. H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*, vol. 2 (Leiden, 1980), 77.

¹⁰⁵ Witkam, 2:78-90.

¹⁰⁶ NA, RtA, invnr. 4542, f.78. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn.

<https://www.onsvoorgeslacht.nl/genealogische-databank/bronbewerkingen/rekening-van-jacob-corneliszn-van-moerkercken/91/>

de pacht over 1575 opnieuw zouden moeten betalen zodra de oude orde zou terugkeren, een mogelijkheid die men in de omgeving van Dordrecht allerm minst onwaarschijnlijk achtte.

Begin van het einde of einde van het begin?

Het beeld dat uit de rekeningen van Schot en zijn collega's over de jaren 1572-1575 naar voren komt, is dat van een wankel gezag – geconfronteerd met tegenwerking van pachters, dorpsbesturen en adellijke heren. De chaotische situatie die met de inname van Den Briel door de geuzen was begonnen, vond pas met de Pacificatie van Gent in november 1576 een voorlopig einde. Deze overeenkomst garandeerde gewetensvrijheid voor zowel katholieken als gereformeerden, al bleef in Holland het verbod op de katholieke eredienst van kracht. Wat betreft de geestelijke goederen bracht de Pacificatie op papier enige duidelijkheid. Katholieke vluchtelingen konden terugkeren naar hun stad en aanspraak maken op hun goederen, of als deze waren vervreemd, op een vorm van compensatie. In de artikelen 20 en 21 van het verdrag werd vastgelegd dat geestelijke instellingen van buiten Holland hun bezittingen binnen het gewest mochten terugvorderen. Voor Hollandse kloosters gold dat zij aanspraak konden maken op teruggave of, bij blijvende inbeslagname, op compensatie in de vorm van alimentatie – mits zij zich niet vijandig tegenover het nieuwe gezag hadden opgesteld.¹⁰⁷

In Leiden bleven de kloosters onder beheer van rentmeester Van Montfoort en werd er in 1577 gekozen de kloosterlingen te alimenteren, dat deed het stadsbestuur al sinds 1573.¹⁰⁸ Dat was een pragmatische oplossing: veel van de geconfisqueerde kloostergoederen waren inmiddels ingezet voor publieke doeleinden zoals predikantensalarissen en voor de financiering van de universiteit.¹⁰⁹ De Pacificatie legitimeerde hiermee formeel het beslag op geestelijke goederen dat steden vanaf 1572 op eigen initiatief hadden gelegd. Een jaar later werd deze juridische basis verder versterkt: in 1577 werden de stadskloosters definitief aan de steden toegewezen als eigendom, terwijl de kloosters buiten de stadsgrenzen onder beheer van door de Staten aangestelde rentmeesters bleven.¹¹⁰ Voor het eerst leek de juridische positie van de geestelijke goederen in Holland definitief geregeld. Deze bepalingen brachten op papier helderheid: ze boden een kader voor compensatie en teruggave, en riepen op tot wederzijds respect voor elkaars eigendom.¹¹¹

Toch verhulde deze duidelijkheid op papier de hardnekkige verwarring die in de praktijk bleef voortbestaan. Wat zich in de voorafgaande jaren had opgebouwd, was een diepgeworteld gebrek aan regelgeving en overzicht dat niet zomaar door formele bepalingen kon worden opgelost. Zoals we hebben gezien in de rekeningen van Schot en zijn collega's, werd de consolidatie van de geestelijke goederen voortdurend gehinderd door vervaagde eigendomsgrenzen, verzwegen of verduisterde

¹⁰⁷ Baelde en Peteghem, 'De Pacificatie van Gent (1576)', 36-37.

¹⁰⁸ Witkam, *De financiën*, 1979, 32-35.

¹⁰⁹ Sluijter, *Tot circaet*, 193.

¹¹⁰ Ebben, *Winnaars en verliezers*, 24.

¹¹¹ Fagel en Pollmann, *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden*, 198.

landgoederen, onwillige pachters en een fundamentele onduidelijkheid over de werkelijke omvang en opbrengst van de bezittingen. De juridische structuur die in 1577 tot stand kwam, legitimeerde weliswaar de bestaande praktijken, maar bood nauwelijks handvatten om de vele knelpunten daadwerkelijk op te lossen.

Deze problemen waren dus niet van de ene op de andere dag opgelost. Voor de periode ná de Pacificatie ontbreekt helaas het Leidse bronnenmateriaal: van de rentmeesters van de geestelijke goederen in Leiden zijn geen rekeningen overgeleverd.¹¹² Maar de rekeningen van collega's maken inzichtelijk dat het herstel van de orde een proces was van de lange adem. Daarbij zijn vooral de rekeningen van Cornelis van Coolwijk (†1618) interessant. Hij was rentmeester van het Geestelijk kantoor van Delft, dat in 1578 werd opgericht om de inning en betaling van de predikantensalarissen te stroomlijnen. Hij was dus aangesteld om na deze periode van chaos orde op zaken te stellen.¹¹³ In zijn gang langs de Hollandse dorpen stuitte hij ook na de Pacificatie op veel verduisterde goederen, die niet werden aangewend voor het betalen van de predikanten. Daarbij beriepen de dorpelingen zich op oude rechten of gewoonten. In Puttershoek werd een zogenaamde smalthiende (een belasting op bier) na de 'troubelen' niet meer aan de pastorie betaald, zoals vroeger het geval was, maar werd nu door de lokale ambachtsheren geïnd en gebruikt. Deze ambachtsheren weigerden na herhaalde verzoeken van Coolwijk afstand te doen van deze inkomsten en beweerden dat het innen van deze tiende hun recht was. In de kanttekening van de rekening noteerde de ongetwijfeld geïrriteerde Coolwijk dat dit alleen kon worden opgelost met de originele archiefstukken, waaruit moest blijken dat de ambachtsheren dit recht van oudsher niet bezaten.¹¹⁴ Dit is slechts één voorbeeld uit een rekening van vele honderden folio's, maar het laat goed zien dat het oplossen van deze geschillen over eigendomsrechten vroeg om originele documentatie. Het ligt voor de hand dat ook de Leidse rentmeesters met vergelijkbare problemen te maken kregen. Net als bij Van Coolwijk zal het ontbreken van eigendomspapieren conflicten in de hand hebben gewerkt.

De uitwerking van de Pacificatie in Leiden is nog nauwelijks onderzocht, maar bracht weinig rust in de kwestie van geestelijke bezittingen. Integendeel, er zijn sterke aanwijzingen dat de strijd om deze goederen ook hier nog moest beginnen. In maart en augustus 1577 was de Leidse schepenbank druk met zaken van mensen wiens goederen door de rentmeester van de geannoteerde goederen in beslag

¹¹² Sluijter, *Tot circaet*, 75.

¹¹³ Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 48.

¹¹⁴ "Sij bij den rendant vande griffier vande leenen vereijst extract vuyt het leenbouck in wat vougen de heerlicheijt van Pittershouck met zijn gevolge verleijt worden". NA, toegangsnummer 3.20.61.01 Familiearchief van Vredenburg ambtelijke stukken, invnr. 33, Eerste rekening van Cornelis van Coolwijk ontvanger-generaal der geestelijke goederen van zijn ontvangst van de pastoriën, memoïën, getijden, vicariën en andere geestelijke goederen bestemd tot onderhoud der predikanten, 1572-1578, f.27. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn <https://www.onsvoorgeslacht.nl/genealogische-databank/bronbewerkingen/eerste-rekening-van-cornelis-van-coolwijk/16/>. In Diemen beweerden de dorpelingen dat de pastoriegoederen voor het onderhoud was van de dijken. Maar volgens Coolwijk was dit niet waar en beweerde dat zij deze gelden uit 'bitterheid jegens de religie' niet voor de predikanten wilden geven. Ook hier moest Coolwijk waarschijnlijk op zoek naar originele stukken zijn gelijk te halen. Ibid., f. 188.

waren genomen.¹¹⁵ In het voorjaar van 1577 richtte de commandeur van de Duitse Orde in Utrecht, die bezittingen had in de Sint-Pieterskerk in Leiden, zich in een brief tot Oranje over de teruggave van hun bezittingen. De commandeur stelde vast dat ‘nog eenige van de voors. Goeden bijden Staten van Holland en Zeelant aangeslegen ende die vruchten ende profijten daer van komende opgebeurt zijn geweest tot onse daege toe.’¹¹⁶ Of deze verdraging enkel het gevolg was van administratieve chaos en een beperkt overzicht bij de rentmeester, of dat hier sprake was van bewuste obstructie, is vooralsnog onduidelijk. In elk geval was het zonneklaar dat eerst opnieuw moest worden uitgezocht hoe het precies zat: welke goederen hoorden bij de orde, wat was hun rechtsstatus, en wie had er sinds 1572 het beheer over gevoerd.

Deze onduidelijkheden leidden tot spanningen, zoals bleek in 1581 toen Haarlem bij de Staten klaagde dat Leiden ten onrechte inkomsten ontving van landerijen van de Bernadieten en Regulieren buiten Haarlem. Leiden had deze goederen gebruikt voor het financieren van de universiteit, die sinds de Pacificatie en de hoge alimentaties inmiddels in financieel zwaar weer verkeerde.¹¹⁷ De stad zocht juridische raad, maar bleek niet te kunnen aantonen dat het recht had op deze inkomsten. De Staten wezen de inkomsten per ordonnantie toe aan Haarlem. Dit moet vanwege de financiële problemen voor de curatoren van de universiteit lastig zijn geweest. In januari 1582 klaagde Leiden bij de Staten over schadevergoeding, die de Staten inderdaad verleenden.¹¹⁸

Dergelijke kwesties illustreren hoe na de Pacificatie de onenigheid en verwarring over het beheer van geestelijke goederen bleef voortduren. Samen met de voorbeelden van rentmeester Coolwijk laten deze relatief kleine geschillen zien dat men na de Pacificatie dringend behoefte had aan duidelijke documentatie en juridische onderbouwing van eigendomsrechten. Hoewel na 1576 de aanspraken van het stadsbestuur misschien op papier waren geregeld, bleek het veel moeilijker deze aanspraken af te dwingen. De nieuwe beheerders moesten zich daarom wenden tot de oude bewijsstukken, waarmee potentieel duidelijk kon worden wie waar recht op had. Wie werkelijk controle wilde over de geestelijke goederen, moest dus beschikken over het papieren verleden van deze bezittingen. Dit besef leidde tot een nieuwe fase in het beheer van de kloostergoederen: de zoektocht naar de archieven en het verzamelen van essentiële eigendomsdocumenten.

¹¹⁵ Baelde en Peteghem, ‘De Pacificatie van Gent (1576)’, 46.

¹¹⁶ EL, 0502 Archieven van de kerken van Leiden (hierna kerken), invnr. 1165, Gewaarmerkte kopiën van de ordonnantie, het verzoek en specificatie van de goederen van de Duitse orde bevinden zich in het kerkarchief.

¹¹⁷ Sluijter, *Tot circaet*, 193.

¹¹⁸ Janssen, ‘Exiles and the Politics of Reintegration’. H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596. Het dachbouck van Jan van Hout aangevuld en geresumeerd*, 9 (Leiden, 1974), 7.

Hoofdstuk 2

De eerste pogingen tot consolidatie van het geestelijke bezit in Leiden tussen 1572 en 1576 stuitte op aanzienlijke moeilijkheden. Na de Pacificatie moest het stadsbestuur niet alleen greep krijgen op de verspreide geestelijke bezittingen, maar vooral een overtuigend juridisch en politiek verhaal opbouwen om verdere aanspraken te legitimeren. Daarom begon de stad vanaf het einde van de jaren zeventig nadrukkelijker te zoeken naar de archieven van kloosters en geestelijke instellingen. Als de stad onzekerheden over eigendom en verduisteringen wilde oplossen, moest ze eerst meer controle krijgen over het archief en de eigendomsgeschiedenis van de geestelijke instellingen.

In deze nieuwe fase verschuift onze aandacht van de gefrustreerde rentmeesters als Schot en Van Montfoort naar de machtige stadssecretaris Jan van Hout. In februari 1583 kreeg Van Hout de opdracht orde te scheppen in de chaotische archieven die de stad had buitgemaakt. Dat was geen toevallige timing: in datzelfde jaar verordonneerden de Staten van Holland dat alle geestelijke goederen verkocht zouden worden. De archieven waren daarmee een noodzakelijke voorwaarde geworden voor juridische overdracht en financiële afwikkeling. Hoe bracht Van Hout orde in deze papieren buit? En wat wilde hij met deze inventarisatie bereiken? Zijn werk ging verder dan louter administratie: Van Hout ontwikkelde een systematische aanpak, sorteerde documenten per instellingen en legde de herkomst en overdrachtsvoorwaarden nauwkeurig vast. Hij trad op als systeembouwer én verteller; door de geschiedenis van het bezit te reconstrueren, legde hij een juridische basis onder het nieuwe stedelijke gezag. In een tijd van betwiste eigendommen bood zijn werk een stevig, historisch onderbouwd tegenverhaal dat bestuurlijke continuïteit moest waarborgen.

De verovering van de kloosterarchieven

De archieven van de kloosters en geestelijke instellingen waren sinds de late middeleeuwen uitgeroeid tot min of meer geordende verzamelingen van charters, eigendomsakten en notariële stukken. Archieven vormden een belangrijk deel van de bestuurlijke en juridische cultuur: geschreven bewijs stond centraal bij het vastleggen van privileges, plichten en eigendomsrechten. De verwerving van elk stuk land, verkregen erfenis of andere vorm van eigendom werd gedocumenteerd door middel van een verzegeld charter of anderszins eigendomsakte getekend door een publieke notaris. Wanneer een conflict ontstond over land of privileges was het van belang de juiste papieren of perkamenten bij de hand te hebben.¹¹⁹ Met deze archieven konden de rentmeesters niet alleen beter grip krijgen op het beheer van de goederen, maar kon het stadsbestuur ook toekomstige aanspraken juridisch onderbouwen en zo het gezag over het geestelijk bezit versterken.¹²⁰

¹¹⁹ Friedrich, *The Birth of the Archive*, 144.

¹²⁰ Jacob Soll, *The Information Master: Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*, *Cultures of Knowledge in the Early Modern World* (University of Michigan, 2009), 122-24. Paul M. Dover, *The Information Revolution in Early Modern Europe* (Cambridge, 2018), 125-27, 141.

Maar daarvoor moest het stadsbestuur deze archieven eerst in handen zien te krijgen en dat was in tijden van oorlog allesbehalve vanzelfsprekend. Zoals historicus Markus Friedrich heeft laten zien, waren archieven verre van hermetische bewaarplaatsen, maar juist uiterst kwetsbaar voor diefstal, brand, vocht en algemene veronachtzaming. Deze kwetsbaarheid werd pijnlijk zichtbaar tijdens momenten van religieuze en politieke onrust.¹²¹ Tijdens de Beeldenstorm in augustus 1566 waren de archieven van de kapittelheren van de Sint-Pancraskerk in Leiden het doelwit geweest van de beeldenstormers. In een latere dispositie schilderden de kapittelheren een treurig beeld van opengebroken charterkisten en vernielde kasten. Charters en andere belangrijke stukken uit het archief waren bewust vernield en het kapittelhuis lag bezaaid met ‘veele cleyne stucxkens van brieven en pampieren’.¹²² De kanunnik Adriaan Corneliszn beschreef hoe hij tevergeefs had geprobeerd een kist vol brieven terug te krijgen die een van de beeldenstormers wilde meenemen. De gestolen brieven en documenten moesten in de daaropvolgende jaren, vaak met tussenkomst van de schout, bij particulieren worden opgespoord en teruggehaald.¹²³ De aanval op het archief maakte pijnlijk duidelijk hoe kwetsbaar het geschreven geheugen van een instelling was, en hoe groot de consequenties van verlies konden zijn: zonder oorkonden, brieven en registers konden bezittingen niet langer worden opgeëist, rechten niet bewezen en aanspraken niet verdedigd.¹²⁴ Dat sommige stukken uiteindelijk hun weg terugvonden naar het archief, moet voor de kapittelheren een grote opluchting zijn geweest.

Het was een schrijnend voorbeeld van de kwetsbaarheid van archieven in tijden van onrust – een kwetsbaarheid die zich ook opnieuw manifesteerde na de chaotische omwenteling van de zomer van 1572. In de nasleep van de plunderingen dreigde opnieuw gevaar voor de archieven: ze konden worden vernietigd, verspreid of in verkeerde handen terechtkomen. Het Leidse stadsbestuur probeerde daarom al vanaf het begin grootschalige vernietiging en vervreemding van archiefmateriaal te voorkomen. Het stadsbestuur verordonneerde dat alle gestolen papieren, charters en andere documenten dienden te worden ingeleverd op het stadhuis, in een poging grip te houden op deze belangrijke juridische en bestuurlijke stukken.¹²⁵ Uit de herhalingen van deze oproepen valt af te leiden dat er maar zeer gedeeltelijk gehoor aangegeven werd en dat deze weinig effectief waren.¹²⁶ Een lijst van ingeleverde bezittingen uit 1574 toont bovendien geen papieren of andere archiefstukken.¹²⁷ Het lijkt erop dat het stadsbestuur slechts beperkt controle had over het lot van deze documenten.

¹²¹ Friedrich, *The Birth of the Archive*, 160-65.

¹²² EL, Kerken, invnr. 410, Beëdigde verklaring over de beeldenstorm in 1566 en het verlies van archiefstukken daarbij, 1568. 1566-1568.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ David van der Linden, ‘Archive Wars. Record Destruction and the Memory of the French Wars of Religion in Montpellier’, *Sixteenth Century Journal* 51, nr. 1 (2020): 129-49.

¹²⁵ EL, SA II, invnr. 389, f.39v.

¹²⁶ Op 13 augustus 1575 werd afgelezen dat geroofde goederen uit het Sint-Catharina – en andere kloosters moesten worden ingeleverd. SA II, invnr. 14, Afleesboek D., f.56. Op 9 september werd dit herhaald. Ibid., 169v.

¹²⁷ EL, 0501 Archief der Secretarie van de stad Leiden (SA I), (1253) 1290-1575 (1858) (hierna SA I), invnr. 1369, Verklaringen betreffende de door de vrijbuiters ingebrachte goederen en de opbrengst daarvan, 1573-1574.

De ontwrichting van de kloosterwereld in de jaren na 1572 liet diepe sporen na in de archieven, die door oorlog, vlucht en verspreiding ernstig beschadigd, verloren of onttrokken raakten. De kloosterlingen van Mariënpool vertelden later aan het stadsbestuur hoe hun brieven en charters ‘gespolieet ende vernielt [waren] by den bootgesellen van den admiraal Boyzot’ die het klooster in 1573 hadden verwoest.¹²⁸ Als ze niet werden verwoest dan raakten de archieven kwijt en verstrooid doordat kloosterlingen uit hun kloosters waren verjaagd. De stukken die het geweld overleefden, reisden mee en raakten zo verspreid over de stad. Na de vernietiging van hun klooster treffen we de zusters van Mariënpool in 1581 aan in een huis in de stad, nabij het Falie Bagijnhof, vermoedelijk met de papieren die ze haastig bijeen hadden weten te pakken.¹²⁹ Ook de nonnen van het klooster Rodenburg waren na de verwoesting van hun klooster in een huis aan de Hooglandse Kerkgracht gaan wonen.¹³⁰ Nadat het stadsbestuur in 1574 kloosterlingen had verboden hun voormalige kloosters te bewonen zwierven ook de zusters van het Sint-Barbaraklooster door de stad. Soms vonden ze onderdak bij verwanten, dan weer in leegstaande panden, in een voortdurende wisseling die hun archieven waarschijnlijk verder verspreide en het behoud ervan bemoeilijkte.¹³¹ Andere geestelijken lijken hun archieven bewust uit handen van het nieuwe stadsbestuur hebben willen houden. Conventuelen van het klooster van de Witte Nonnen, gelegen op het Rapenburg vertelden later dat ze hun archief in 1572 de stad uit hadden gesmokkeld en hadden overgebracht naar Brussel.¹³² Ook de brieven van de zusters van het Abcoude klooster waren via hun priester in de loop van 1572 via Utrecht naar Keulen gebracht, ver buiten het bereik van het stadsbestuur.¹³³ Uiteindelijk maakten deze omstandigheden het voor het stadsbestuur een enorme uitdaging de verspreide en beschadigde archieven te verzamelen, te ordenen en veilig te stellen.

Tegen deze achtergrond waren de eerste pogingen van het stadsbestuur grip te krijgen op de archieven van kloosters en andere geestelijke instellingen weinig succesvol. In 1573 had het stadsbestuur bij sommige kloosters al aangedrongen hun archieven in te leveren. Deze oproep viel samen met rentmeester Schots’ eerste pogingen het bezit van de recent verworven goederen te ordenen en de summiere inkomstenoverzichten van 1572 met archiefinformatie aan te vullen.¹³⁴ Het stadsbestuur probeerde deze gemeenschappen duidelijk te verleiden om in ruil voor alimentatie hun eigendomspapieren op te geven. Nadat de mater van het stadsklooster Roma in 1573 had gevraagd om alimentatie, wilde het stadsbestuur alleen akkoord gaan wanneer ze de ‘brieven van denselven convente te leveren onder die magistraet’. Hier werd echter geen gehoor aan gegeven.¹³⁵ Zoals we in het eerste hoofdstuk hebben gezien was daar formeel geen reden voor; in 1573 was nog niks zeker over de

¹²⁸ Overvoorde, *Archieven van de kloosters. Inventaris en regesten*, 1:xix.

¹²⁹ H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*, vol. 3 (Leiden, 1981), 178.

¹³⁰ Witkam, 3:179.

¹³¹ Witkam, 3:180.

¹³² Overvoorde, 1, XX.

¹³³ Overvoorde, 1, XX.

¹³⁴ Zie hoofdstuk 1.

¹³⁵ Overvoorde, *Archieven van de kloosters. Inventaris en regesten*, 1:XIV.

juridische staat van de kloosters, waardoor kloosterlingen ervoor kozen hun tijd af te wachten en hun eigendomspapieren voorlopig verborgen te houden voor het stadsbestuur.

Door de chaos van het beleg en de directe nasleep duurde het even voordat het stadsbestuur weer pogingen deed de archieven te bemachtigen, maar naarmate de zeggenschap van de stad over de kloosters beter werd ingebed, ging het stadsbestuur met hernieuwde ijver op jacht naar de stukken. Deze ijver was niet uitsluitend gericht tegen de kloosterlingen: voormalige beheerders en particuliere burgers die mogelijk in het bezit waren van relevante stukken, kwamen ook in het vizier. Na herhaald aandringen wist het stadsbestuur in 1575 Van Duvenvoirde ertoe te bewegen de archieven van de Warmondse kloosters van Mariënhaven en de Elfduizend Maagden over te dragen.¹³⁶ Zoals in het eerste hoofdstuk is besproken had Van Duvenvoirde sinds 1573 het beheer over deze kloosters. In 1575 werden deze echter door de Staten toegewezen aan de universiteit. Witkam heeft al laten zien hoeveel moeite het de rentmeesters van de universiteit kostte de edelman zijn administratie te laten overdragen en vermoedelijk gold hetzelfde voor de bijbehorende archieven.¹³⁷ Uiteindelijk leverde Van Duvenvoirde de kloosterarchieven alsnog over, maar niet voordat hij zelf een overzicht had opgesteld van de belangrijkste bezittingen en charters die zijn voorouders aan het klooster hadden geschonken. Dit wijst erop dat niet alleen het Leidse stadsbestuur actief rechten en archieven in kaart bracht; ook andere belanghebbenden zoals Van Duvenvoirde zagen het belang in van een zorgvuldige documentatie van eigendom en schenking.¹³⁸

Een aantal maanden na de Pacificatie wendde het stadsbestuur zich wederom tot de kloosterlingen, die nog altijd geen afstand hadden gedaan van hun eigendomspapieren. Van Montfoort kreeg de opdracht de kloosterlingen van het Sint-Hieronimusklooster hun alimentatie te ontzeggen zolang zij hun archieven niet zouden inleveren. Het stadsbestuur droeg hem op ‘omme de brieven te becomen (...) dat men alle de conventualen hun alimentatie zal onthouden ter tijt ende wijlen toe zy de brieven zullen hebben geleverd’.¹³⁹ Soortgelijke dreigementen werden ook uitgevaardigd tegen de Witte Nonnen, de zusters van Sint-Michiël, kloosterlingen van het Abcoude klooster en de zusters van het Sint-Barbaraklooster.¹⁴⁰ Toch bleken ook deze dreigementen niet effectief, en duurde het nog tot 1583 voordat de nonnen van deze conventen hun eigendomspapieren inleverden.

In al dit getouwtrek raakten stukken verloren of belandden in particuliere handen. Daarbij is het niet altijd duidelijk hoe de archiefstukken daar geraakten of waarom ze door iemand werden achtergehouden. In 1578 bleek dat de waard van herberg het Gulden Cantoir in Leiden stukken van het archief van de Warmondse kloosters in zijn bezit had. In 1575 was het archief van Van Duvenvoirde in

¹³⁶ EL, 0512 Huisarchief van de Heeren van Warmond, 1347-1900 (1911) (hierna HvW), invnr. 530, Inventarissen van het archief (klooster der Elfduizend Maagden), 1573, 1575. 1573-1575.

¹³⁷ Witkam, *De financiën*, 1980, 2:85.

¹³⁸ van der Steur, ‘Johan van Duvenvoirde en Woude’, 238.

¹³⁹ Overvoorde, 1, XVII.

¹⁴⁰ Zie beneden.

zijn herberg door schepenen geïnventariseerd.¹⁴¹ Of de rentebrieven nu waren achterbleven door nalatigheid, dan wel doordat de waard ze bewust voor eigen gewin achterhield, is onduidelijk. In elk geval zorgde Van Hout er persoonlijk voor dat deze stukken samen met de rest van de Warmondse archieven werden bewaard.¹⁴² Andere stukken verdwenen in katholieke netwerken en kwamen op die manier terecht in familiearchieven. Zo werd in januari 1589 bij de Leidse glipper en voormalig burgemeester Geryt Roelofszn een groot aantal kerkelijke goederen aangetroffen.¹⁴³ Welke weg dergelijke stukken precies hebben afgelegd, is vaak lastig te achterhalen. We kunnen ons er echter wel wat bij voorstellen. Hoe kwamen charters van Mariënpool en andere Leidse kloosters anders terecht in het familiearchief de Leidse katholieke priester Hugo Franciscus van Heussen (1659–1719)? Van Heussen was de laatste telg van twee Leidse katholieke families en had een deel van de archiefstukken geërfd.¹⁴⁴ De archiefstukken werden misschien aanvankelijk verzameld voor juridische redenen, maar al snel vormden ze waardevolle erfstukken van het katholieke verleden die moesten worden veiliggesteld.¹⁴⁵

Ondanks de dreigingen bleven veel voormalige kloosterlingen vasthouden aan hun eigendomspapieren. In februari 1583 ging het Leidse stadsbestuur daarom over tot additionele dwingende maatregelen; de originele stukken waren nu absoluut noodzakelijk geworden om eigendomsrechten op de geestelijke goederen te onderbouwen en voorbereid te zijn op de voorgenomen verkoop. Die urgentie vloeide voort uit een resolutie van de Staten van Holland, waarin werd verordonneerd dat ‘alle brieven, tituelen ende munimenten’ van geestelijke landen, renten en andere goederen moesten worden ingeleverd bij de Rekenkamer in Den Haag, zodat ze aan de toekomstige kopers konden worden overgedragen.¹⁴⁶ Iedereen die dergelijke documenten bezat, moest deze overhandigen; bij weigering zouden betrokkenen worden ‘geconstringeert by geyselinghe ende apprehensie’.¹⁴⁷ Ook instrueerden de Staten de rentmeesters de alimentaties van de kloosterlingen stop te zetten totdat de archieven waren overgedragen. Met deze maatregel liepen de Staten vooruit op het besluit van 15 juni 1583, waarin werd bepaald dat alle geestelijke goederen in Holland zouden worden verkocht. De opbrengsten daarvan moesten worden aangewend om achterstallige alimentaties uit te

¹⁴¹ EL, HvW, invnr. 530, inventarissen van het archief (klooster der Elfduizend Maagden), 1573, 1575. 1573-1575.

¹⁴² EL, Kloosters, invnr. 1653, Lijst van stukken voornamelijk betreffende het archief van de Warmondse kloosters, gevonden ten huize van Willem Pouwelsz., waard in 't Gulden Comptoir te Leiden, die niet waren opgenomen in de inventaris van 15 januari 1575, 1579. 1575-1579. De huiszoeking had waarschijnlijk te maken met een aanklacht voor het illegaal schenken zie: EL, 0508 Het oude rechterlijke archief van Leiden, 1370-1811, invnr. 3, Criminele vonnisboeken 1533-1584, f. 531-32. En ook: Erfgoed Leiden, persoonsformulier, Willem Pouwelszn van Torenvliet <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=263>.

¹⁴³ EL, SA II, invnr. 15, Afleesboek E, 6v.

¹⁴⁴ Tegenwoordig bevinden de stukken zich in EL, 0226 Charters van de Oud-Bisschoppelijke Clerezy te Utrecht, 1402-1626. Zie ook Van Heussens persoonlijke papieren die bewaard zijn gebleven in het Utrechts Archief, 1835 Metropolitane Kapittel van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, invnrs. 740-764.

¹⁴⁵ Carolina.M. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek: subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570-1750* (Nijmegen, 2019), 154-65.

¹⁴⁶ NA, SvH, invnr. 18, Gedrukte resoluties 1583, 15 juni 1583, 225.

¹⁴⁷ Ibid.

betalen, en om burgers en andere particulieren terug te betalen die leningen op deze goederen hadden verstrekt.¹⁴⁸

De Leidse stadsbestuurders lieten geen moment verloren gaan en sommeerden vertegenwoordigers van de kloosters en andere geestelijke instellingen naar het Gerecht om te vertellen waar hun archieven waren.¹⁴⁹ Hoewel de uiteindelijke overdrachten enigszins droog zijn genoteerd in het gerechtsdagboek, dat het reilen en zijlen van het Gerecht documenteerde, zal de nodige druk zijn uitgeoefend; dat was immers wat de Staten hadden gesuggereerd. Kloosterlingen die ruim tien jaar na de vernieling van hun kloosters aan hun eigendomspapieren hadden vastgehouden, kwamen ze nu onder druk inleveren. Enige vooruitzichten die de kloosterlingen mogelijk nog hadden op teruggave of herstel van hun goederen werd hiermee weggenomen. Een voor een brachten ze in maart 1583 de resten van hun eigendomspapieren. De kloosterlingen van Rodenburg brachten hun brieven in een gesloten kist. Die van Mariënpool leverden boeken en registers aan het gerecht.¹⁵⁰ Alijt Goosen Reecalfsdochter van het klooster Sint-Michiël vertelde eerst nog ‘niet te weten waar de brieven zijn’, maar moest later toegeven dat ze meer wist, en bracht een paar maanden later toch ‘een plat reyscoffer mit brieven aencomende st.Michiels convent’.¹⁵¹ Het detail van de reiskoffer toont nogmaals dat de kloosterbrieven de jaren voor de inname in beweging waren geweest.¹⁵² Gedurende het voorjaar van 1583 kwam het stadsbestuur in het bezit van de geestelijke archieven.

Het confisqueren van geestelijke archieven diende niet alleen de informatiebehoefte en juridische controle van het nieuwe regime, maar vormde ook een symbolische overwinning op het oude gezag. Zoals Geert Janssen heeft aangetoond, maakte het Leidse stadsbestuur bewust gebruik van Habsburgse vormen van gezagsuitoefening.¹⁵³ Ook het opeisen van archieven paste binnen deze tradities. Het innemen, gijzelen of vernietigen van archiefstukken was een beproefde vorm van straf na rebellie.¹⁵⁴ De hertog van Alva paste deze methode toe tijdens zijn campagnes: hij gelastte in 1570 de inname van de privileges van Utrecht vanwege de tolerantie jegens de beeldenstormers, en liet hij na de inname van Zutphen in 1572 het stadsarchief overbrengen naar de Rekenkamer in Arnhem.¹⁵⁵ In beide gevallen duurde het jaren voordat de documenten werden teruggegeven. De kloosterlingen in Leiden zullen zich bewust zijn geweest van deze praktijk toen zij in het voorjaar hun eigendomspapieren

¹⁴⁸ Ibid.; James D. Tracy, ‘Émigré and Ecclesiastical Property as the Sheet Anchor of Holland Finance, 1572-1584’, in *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, onder redactie van Philip Benedict e.a. (Amsterdam, 1999), 255-67.

¹⁴⁹ Overvoorde, *Archieven van de kloosters. Inventaris en regesten*, 1:XX-XIX.

¹⁵⁰ Overvoorde, 1:XIX.

¹⁵¹ Overvoorde, 1:XX.

¹⁵² Overvoorde, 1:XIV.

¹⁵³ Stephen Thiry, ‘Heraldic Revenge and Reward in the Dutch Revolt. The Effects of a Campaign Against Coats of Arms (1569–1571)’, in *Reformation, Revolution, Restoration*, onder redactie van Paul A. Fox (London, 2022), 109-12; Janssen, ‘Exiles and the Politics of Reintegration’.

¹⁵⁴ Voor Bourgondische voorbeelden in Vlaanderen zie: Ron Makeleff, ‘Sovereignty and Silence: The Creation of a Myth of Archival Destruction, Liège, 1408’, *Archive Journal*, 2017, <https://www.archivejournal.net/essays/sovereignty-and-silence/>; Ron M. Makeleff, ‘Listing Sovereignty: Archive and Rebellion in the Low Countries, 1300-1578’ (University of California, 2019).

¹⁵⁵ Ketelaar, *Archiving People*, 106b.

kwamen inleveren. Met de inname van de geestelijke archieven in 1583 positioneerde het stadsbestuur zich doelbewust binnen een politieke traditie waarin het inleveren van archieven dienden als straf, controlemiddel en symbolische machtsovername. Op dat moment moeten de kloosterlingen hebben beseft dat zij definitief hun rechten verloren hadden, en dat daarmee de verworvenheden van de Reformatie stevig werden verankerd.

De systeembouwer en zijn systeem

De archieven die op het stadhuis werden ondergebracht, kwamen in de handen van Jan van Hout. We hebben in het eerste hoofdstuk gezien hoe hij vanaf het begin was betrokken bij de consolidatie van kloosterbezittingen en had samengewerkt met rentmeesters zoals Schot. Inmiddels was hij al tien jaar werkzaam als stadssecretaris en betrokken bij vrijwel alle belangrijke bestuurlijke organen van de stad. Daarnaast was hij sinds 1574 secretaris van de baljuw van Rijnland, en toen het bestuurscollege van de Leidse universiteit een secretaris nodig had, lijkt hij vrijwel vanzelfsprekend te zijn aangesteld. De combinatie van deze vier ambten in één man maakte hem tot een van de machtigste figuren in de stadsadministratie en er was in deze periode dan ook geen document dat niet door zijn handen ging.¹⁵⁶

Als stadssecretaris bewoog Van Hout zich in een papieren wereld waarin een steeds grotere hoeveelheid geschreven informatie circuleerde. Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw kreeg de stad een steeds grotere aanwezigheid op een uiteenlopende hoeveelheid terreinen variërend van de armenzorg tot huwelijken en registraties van onroerendgoedtransacties.¹⁵⁷ Auteurs als Eric Ketelaar hebben laten zien hoe Van Hout in deze toenemende complexere administratie orde schiep door het introduceren van een systeem dat hij omschreef als een *registratuer*.¹⁵⁸ Dit systeem werd reeds in Europese kanselarijen gebruikt om greep te houden op de grote hoeveelheid actuele informatie. Dit proces bestond uit het samenvoegen en splitsen van oude documentatiereeksen, gecombineerd met het aanleggen van diverse nieuwe registers waarin de toegenomen hoeveelheid actuele politieke informatie werd vastgelegd en gemakkelijk teruggevonden kon worden. In 1596 telde de Leidse stadssecretarie 39 registers waarin het handelen van de verschillende bestuurlijke en juridische organen in werd vastgelegd. Hiervan waren er 25 ontstaan tijdens Van Hout secretarisschap. Vanaf 1590 begon hij deze uiteenlopende registers te voorzien van een systeem van nummering, dat hij bijhield in een beknopte index of inhoudsopgave voor het gehele archief.¹⁵⁹ Van Hout maakte deel uit van een groeiende groep professionals die met uiteenlopende technieken probeerden grip te houden op de almaar groeiende papierstapel.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Koppenol, *Leids heelal*, 31-43.

¹⁵⁷ Randolph C. Head, 'Urban Registries', in *Making Archives in Early Modern Europe 1400-1700* (Oxford, 2018).

¹⁵⁸ Bostoën, 'Jan van Houts ambteloze jaren'; Koppenol, *Leids heelal*, 32.

¹⁵⁹ Ketelaar, 'Jan van Houts "registratuer"', 411.

¹⁶⁰ Hunt, 'The Early Modern Secretary in the Early Modern World.'

De kloosterarchieven maakte hij doorzoekbaar door middel van inventarissen. Al vanaf het begin van het bewaren van informatie werden technieken ontwikkeld om specifieke kennis terug te vinden. De inventaris was een van de methoden om collecties overzichtelijk te maken, net als een index, inhoudsopgave of zakenregister. Tegen 1500 hoorde deze techniek, samen met cartularia, registers van privileges, afschriftenboeken en repertoria, tot het standaardarsenaal van grote kanselarijen. Head beschrijft een inventaris als een apart document dat verschillende stukken via een systematische methode verbindt. Registraties in de inventaris verwezen naar de fysieke locatie van het originele document. In stedelijke kanselarijen kregen inventarissen van charters vaak de vorm van een codex.¹⁶¹

Dit waren echter geen neutrale of puur technische overzichten. Het waren zorgvuldige constructies, waarin ordening en selectie functioneerden als vormen van betekenisgeving. De manier waarop documenten werden beschreven, gegroepeerd en gerangschikt, beïnvloedde niet alleen hoe ze teruggevonden konden worden, maar ook hoe ze begrepen, geïnterpreteerd en gebruikt werden. Inventarissen waren daarmee niet slechts hulpmiddelen bij archiefbeheer, maar ook instrumenten van bestuurlijke controle, legitimatie en historische representatie.¹⁶² In het licht van de plannen van de Staten van Holland om alle geestelijke goederen te verkopen en de inspanningen van het Leidse stadsbestuur deze bezittingen te centraliseren, te verankeren en te legitimeren, kregen dergelijke inventarissen een cruciale rol: zij vormden het fundament onder een administratief en historisch verhaal waarmee eigendom, zeggenschap en juridische overdracht overtuigend konden worden onderbouwd.

In 1583 had Van Hout al ruime ervaring met het opstellen van inventarissen. Hij zal zijn eerste ervaring hebben opgedaan gedurende 1564 – 1569 toen hij als veelbelovende jonge klerk in dienst was van de Leidse staatssecretaris Jacob de Wilde. Daarnaast had hij in zijn werk als notaris regelmatig te maken met het opstellen van inventarissen, bijvoorbeeld bij een overlijden. Zoals Paul L. Nève heeft gesuggereerd lijkt hij dit ambt uit geldnood te hebben opgepakt, nadat hij was teruggekeerd uit ballingschap.¹⁶³ Hij had kennis gemaakt met dit ambt tijdens zijn verblijf in Zoutleeuw in Brabant, waar hij na 1569 onderdak had gevonden bij familie van zijn vrouw, Elisabeth van Winde Reyniersdochter (1543-1605).¹⁶⁴ Hier zal hij hebben geleerd over het opstellen van boedelinventarissen, een taak die al sinds de late middeleeuwen behoorde tot de kern van het ambt van notaris.¹⁶⁵ Zoals we hebben gezien in het eerste hoofdstuk had hij op cruciale momenten als notaris geholpen met het opstellen van inventarissen en het waarmerken van kloosterzilver dat in 1573 uit de Falie Bagijnenhof en andere kloosters was gekomen. Van niet te onderschatten belang was ook zijn werk met de Leidse

¹⁶¹ Head, *Making Archives in Early Modern Europe*, 141.

¹⁶² Christina Normore, 'On the archival rhetoric of inventories. Some records of the Valois Burgundian court', *Journal of the History of Collections* 23, nr. 2 (2011): 215-27; Randolph C. Head, 'Knowing Like a State: The Transformation of Political Knowledge in Swiss Archives, 1450-1770', *The Journal of Modern History* 75 (2003): 745-82.

¹⁶³ Paul L. Nève, 'Een blik op Jan van Hout als notaris te Leiden (1573-1609)', *Leids Jaarboekje*, 2016, 61-62.

¹⁶⁴ Bostoën, 'Jan van Houts ambteloze jaren'.

¹⁶⁵ A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren* (Haarlem, 1948), 22-24.

stadsprivileges, die hij in 1577 uit de vergetelheid en de vochtigheid redde: hij droogde ze zorgvuldig en bracht ze systematisch onder in de laden van een grote kast op het stadhuis.¹⁶⁶

De kloosterarchieven vormden echter een project van een totaal andere orde van grootte. Hoewel het lastig is de schaal precies te kwantificeren, is de fysieke omvang van de overgeleverde inventarissen veelzeggend. De inventaris die Van Hout liet maken voor het stadsbestuur van de Leidse kloosters telde ruim 800 folio's.¹⁶⁷ Daarnaast kunnen we een inschatting maken van de tijd die hij eraan spendeerde omdat hij bijhield hoeveel uren hij aan het project spendeerde. Hieruit blijkt dat Van Hout tussen februari 1583, het moment dat hij begon met het inventariseren, en mei 1585, toen de inventarissen allemaal door de schepenen worden gecontroleerd en vergeleken met de originele brieven, een wezenlijk deel van zijn werkdagen spendeerde aan het op orde brengen van de geestelijke papieren. We weten uit een rapport dat Van Hout in 1596 schreef in het kader van een meningsverschil dat hij had met het stadsbestuur over zijn salaris en dat van zijn klerken, dat een dergelijk project bovenop zijn normale bezigheden kwam.¹⁶⁸

Daarbij verkreeg hij in sommige archiefbestanden sneller het overzicht dan in andere, uiteraard afhankelijk van de staat en omvang van het archief. Het archief van de Regulieren bij Leiderdorp was bijvoorbeeld van aanzienlijke omvang en werd bij Van Hout gebracht in een grote ton waarin de papieren en perkamenten vermoedelijk gedurende de verschillende verhuizingen van de Regulieren haastig in waren gepropt.¹⁶⁹ Gedurende de maand maart was hij bezig deze stukken te ordenen. Uit het lijstje met uren dat hij bijhield blijkt dat hij op een donderdag vier uren bezig is geweest en de maandag daarop ruim elf uren. Na verloop van tijd begonnen de uren op te tellen. In totaal noteerde hij voor de papieren van de Regulieren ruim honderd werkuren.¹⁷⁰

Het archief van het klooster Mariënhaven in Warmond was niet alleen omvangrijk, maar ook nog eens in een slechte staat – wat het inventariseren zeer bemoeilijkte. Sommige van deze brieven en charters hadden zo erg geleden dat ze ‘door oudtheyt bijnae bedorven ende qualijk leesbaer’ waren.¹⁷¹ Van Hout had dan ook ruim 260 uren nodig om de brieven te ordenen en spendeerde een aanzienlijk deel van oktober en november 1584 tussen de halfvergane papieren van Mariënhaven.¹⁷² Het verwerken

¹⁶⁶ van Maanen, *Inventaris van het stadarchief van Leiden*, XXXIX.

¹⁶⁷ SA II, invnr. 3381. EL, Kloosters, invnr. 1654, Inventaris van de charters van de kloosters in en om Leiden, die naar het Raadhuis zijn overgebracht, volgens opdracht van schepenen in 1583 en 1584 opgemaakt door Jan van Hout. Het omvat archiefbestanden van de kloosters van het Sint Agnesklooster, Elfduizend maagden in Warmond, Engelendaal bij Leiderdorp, Nazareth (Grauwe Zusters), Roma, Sint-Barbara, Sint-Michiël, Mariënpool in Oestgeest, Rodenburg in Zoetewoude en de Bernadieten in Warmond. Daarnaast bevat deze inventaris de charters van de zevengetijdenmeesters van de Onze-Lieve-Vrouwenkerk en de Sint-Pieterskerk.

¹⁶⁸ Ketelaar, ‘Jan van Houts “registratuer”’. Zie ook SA II, invnr. 1051, Memorie van Jan van Hout betreffende zijn werkzaamheden als secretaris, (1596), f.15v.

¹⁶⁹ EL, KL, invnr. 1654, f.17. De aanhef van deze inventaris noemt dat de brieven van het klooster waren ‘bevonden in een achtendeel tonneken’.

¹⁷⁰ EL, KL, invnr. 1654, 57v. Notitie in de linkerbovenhoek van het blad.

¹⁷¹ EL, KL, invnr. 1469, Register van de brieven van de Benarditen tot Warmont. Folio register met 239 beschreven folio's met afschrift van alle eigendomsbewijzen en extract uit de andere charters uit het kloosterarchief, samengesteld door J. van Hout. Geciteerd als: cartularium. 1375-1569, f.11. Dit staat genoteerd in een kopie van een register met brieven van het klooster gemaakt door Jan van Hout voor de curatoren van de universiteit. Zie ook Overvoorde, ‘Het Cisterciënserklooster Marienhaven te Warmond’.

¹⁷² EL, KL, invnr. 1654, f.439v.

van de relatief kleinere archieven, zoals het archief van de zevengetijdenmeesters van de Sint-Pieterskerk, zijn afgaande op de notities van Van Hout sneller verlopen en namen hooguit enkele dagen in beslag.¹⁷³ Hoewel het lastig is na te gaan hoe accuraat Van Hout zijn uren berekende, is één ding duidelijk: dit was niet zomaar een van de vele taken binnen zijn secretarisschap. Gedurende twee jaar hield hij zich vrijwel onafgebroken bezig met het in kaart brengen van de bezittingen, rechten en privileges van de voormalige geestelijke instellingen. De snelheid en effectiviteit waarmee Van Hout te werk ging getuigen van zijn energie en daadkracht.

Eric Ketelaar meende dat Van Houts innovaties in het archief, zoals bijvoorbeeld de zoekmiddelen die Van Hout tussen 1583-1585 maakte, voor het merendeel moeten worden beschouwd als particuliere innovaties, die vooral zijn eigen werk moesten verlichten.¹⁷⁴ Maar met de kloosterinventarissen reikte zijn invloed verder: ze waren opgezet als instrument voor het stadsbestuur en de universiteit om hun eigendomsrechten en bestuursmacht duurzaam te verankeren. We hebben zowel een inventaris die vermoedelijk berustte op het stadhuis en een inventaris die afkomstig is uit het archief van de curatoren van de universiteit.¹⁷⁵ Beide inventarissen zijn niet in Van Houts befaamde kriegelige hand geschreven, maar in een goed leesbaar schrift, met een ruime bladindeling. Beide lijken te zijn opgesteld voor anderen, bijvoorbeeld de klerken of zijn directe medewerkers.¹⁷⁶ De inventarissen behoorden daarmee tot de instellingen van de stadsadministratie en werden op den duur een vast onderdeel van het institutioneel geheugen van de stad.

Toch was de toegang tot deze bestuurlijke kennis niet voor iedereen gelijk. Naast de versies voor de universiteit en de stadsadministratie, had Van Hout een eigen inventaris – zijn eigen kloosterarchief.¹⁷⁷ Rudi van Maanen heeft er bovendien op gewezen dat de klerken die in de jaren 1580 en 1590 voor Van Hout op de secretarie werkten behoorden tot zijn familiale kring. De klerk Jan van Schuylenburch was bij Van Hout in de kost. Jacob van Leeuwen was Van Houts schoonzoon en ook Augustijn van de Waersegger was via zijn vrouw gelieerd aan Van Hout.¹⁷⁸ Dit werpt een ander licht op de situatie: ondanks het publieke belang van de inventarissen, bleef de feitelijke omgang met deze documenten beperkt tot een selecte, vertrouwde groep binnen het stadsbestuur, maar preciezer: binnen Van Houts familiale netwerk. Zo bleef de toegang tot deze potentieel waardevolle informatie, vooral in het licht van mogelijke toekomstige transacties, voorbehouden aan een selecte, vertrouwelijke groep dichtbij Van Hout. Dat neemt niet weg dat na Van Houts dood ook zijn persoonlijke inventaris belandde

¹⁷³ EL, KL, invnr. 1654.

¹⁷⁴ Ketelaar, 'Jan van Houts "registratuer"', 405.

¹⁷⁵ EL, SA II, 3381; EL, Kloosters, invnr. 1655.

¹⁷⁶ Maanen, 'Jan van Hout als stadssecretaris', 1-3.

¹⁷⁷ EL, kloosters, invnr. 1654. Deze versie staat naar mijn mening verkeerd als een 'kladversie' in de beschrijving in het archief. Een vergelijking met Van Houts inventaris van het Sint-Pancraskapittel die hij tussen 1606-1609 maakte, toont het verschil tussen een kladinventaris en deze persoonlijk versie. EL, Kerken, invnr. 407. Zijn persoonlijke versie komt vermoedelijk uit zijn persoonlijk bibliotheek die Van Hout achterliet na zijn overlijden.

¹⁷⁸ Rudi Van Maanen, 'Leidse Stadshuisklerken tijdens de Republiek', *Holland* 16, nr. 2 (1984): 95.

in het stadsarchief.¹⁷⁹ Daarmee werd de tot dan toe beperkte toegang tot deze belangrijke documenten geleidelijk verruimd, en raakte zijn kennis langzaam maar zeker verankerd binnen het bredere stadsbestuur.

Wie toegang had tot de informatie werd zorgvuldig geregistreerd – maar ook wát er werd vastgelegd, hing af van politieke en bestuurlijke prioriteiten. Van Houts systeem was allerm minst volledig: hij inventariseerde slechts een deel van de voormalige kloosters. In de inventaris vinden we de kloosters die sinds 1575 het fundament vormden voor de Leidse Universiteit: de kloosters van de Elfdruizend Maagden en Mariënhaven in Warmond, Mariënpool en Rodenburg in Zoeterwoude.¹⁸⁰ We treffen ook de voormalige binnenkloosters Sint-Barbara en Sint-Michiel aan die in 1575 geheel of gedeeltelijk waren toegewezen aan de universiteit. Het klooster Engeldaal in Leiderdorp figureert ook in de inventaris, aangezien de goederen van dit klooster sinds 1579 direct werden beheerd door de stad.¹⁸¹ Andere voormalige geestelijke instellingen in de inventaris waren vergeven aan Leidse liefdadigheidsinstellingen.¹⁸²

Niet alle kloosters kregen een plek in Van Houts systeem. Dat waren allereerst de archieven van het voormalige Abcoudeklooster en dat van de Witte Nonnen die de stad uit waren gesmokkeld.¹⁸³ Het ontbreken van deze archieven vormt nog altijd een stille getuigenis van hun verzet tegen de nieuwe gereformeerde orde. Ook kloosters die al in de jaren zeventig waren toegewezen en geïntegreerd in gasthuizen of andere instellingen ontbreken.¹⁸⁴ We moeten ons dus goed realiseren dat Van Houts systeem geen volledige reconstructie van het kloosterverleden beoogde, maar een bestuurlijk archief vormde van wat op dat moment feitelijk beschikbaar en relevant was. Zijn ordening was intern sluitend en zorgvuldig opgebouwd, maar rustte op een gefragmenteerd geheel: een selectie van overgeleverde stukken, deels aangevuld, deels verloren, en sterk bepaald door politieke omstandigheden en praktische bruikbaarheid. In die zin was de selectie van kloosterarchieven een strategische keuze: Van Hout concentreerde zich op instellingen die nog bestuurlijk relevant waren en waarvan de bezittingen binnenkort verkocht of opnieuw bestemd zouden worden. Precies dáár kon een overtuigend narratief van legitieme verwerving en eigendomscontinuïteit bijdragen aan een beheersbare en juridisch onderbouwde uitvoering van het nieuwe verkoopbeleid.

Om deze bestuurlijk relevante archieven niet alleen toegankelijk maar ook legitiem te maken, voorzag Van Hout elke inventaris van een korte inleiding. In de introducties voor de inventarissen gaf

¹⁷⁹ Karel Bostoën, Piet de Baar, en Kees Walle, *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen. Uitgegeven met inleiding, hertaling en aantekeningen door Karel Bostoën met medewerking van Piet de Baar en Kees Walle. Uitgegeven in opdracht van de Vereniging Jan van Hout.* (Leiden, 2013).

¹⁸⁰ Sluijter, *Tot circa*, 192.

¹⁸¹ Zie hoofdstuk 3.

¹⁸² J.C. Overvoorde, *Archieven van de kloosters. Inventaris en regesten*, vol. 1 (Leiden, 1917), sec. Nazareth-klooster, Grauwe Zusters. De goederen van het klooster Nazareth werd in 1576 op verzoek van de stad door de Staten van Holland toegewezen aan de leproosmeesters en kwam in 1590 in het beheer van het Sint-Elisabethsgasthuis.

¹⁸³ Zie pagina 32.

¹⁸⁴ Leverland, 'Het St.Elisabethgasthuis in de Kamp', 51-72.

Van Hout, naast praktische informatie, een verhaal over de overlevering van de archiefstukken. Zo noteerde hij bij de archieven van de Elfduizend Maagden dat hij de stukken had aangetroffen in een ‘plat reyscoffercken staende opt raedhuys der voors. Stad Leijden, twelck gesloten zijnde’.¹⁸⁵ De koffer moest men door een slotenmaker laten openbreken, aangezien ‘men de slotel van dien nijt ende wist te becomen’.¹⁸⁶ Zulke notities zijn niet louter praktische details, maar wijzen op een bredere, onderliggende – hetzij grotendeels onbewuste – functie van deze inventarissen: hun vermogen de vele onduidelijkheden rondom de overdracht van geestelijk bezit weg te nemen door middel van het creëren van een traceerbaar spoor.¹⁸⁷ Door te documenteren hoe de stad in het bezit van deze archieven was gekomen – of dat nu per toeval, vrijwillige overgave of noodgedwongen opening was – construeerde Van Hout een verhaal van continuïteit en zorgvuldige overdracht. Wanneer hij schreef dat stukken waren ‘overgedragen’ door de kloosterlingen legitimeerde hij impliciet het stedelijk beheer ervan. In het licht van de onwil, weerstand en de actieve pogingen archieven te onttrekken aan stedelijke controle fungeerden deze opmerkingen als stille waarborgen van rechtmatigheid en bestuurlijke integriteit. Ze suggereerden dat de stad zich deze archieven niet met geweld of druk had toegeëigend, maar zorgvuldig, ordelijk en bij voorkeur met instemming had geïncorporeerd in haar nieuwe beheersstructuur.

Nummers en koppelen

De suggestie van een beheerste, legitieme overdracht werd versterkt door de wijze waarop Van Hout de archieven intern ordende. Deze nieuwe structuur liep langs de voormalige institutionele lijnen, waarbij de archiefbestanden van de verschillende kloosters zo veel mogelijk bij elkaar gehouden werden. De stukken van de individuele kloosters en geestelijke instellingen heeft Van Hout vervolgens chronologisch gerangschikt.¹⁸⁸ Hierdoor worden in de inventarissen de oudste stukken als eerste vermeld en tegen het einde volgen de goederen die recentelijk nog door de instellingen waren verworven. Door te kiezen voor een chronologische ordening deed Van Hout niets buitengewoons: het was een beproefde, algemeen erkende manier waarop grotere registers of archieven sinds de late middeleeuwen werden geordend. Zoals Head opmerkt, waren de 'kleine hulpmiddelen' van het schrift – zoals het alfabet, het blad, de katern en de codex – voor lange tijd opmerkelijk stabiel. Ze vormden een technische infrastructuur die het ordenen en reproduceren van informatie mogelijk maakte.¹⁸⁹ De opbouw van Van Houts inventarissen weerspiegelde deze stabiele schriftcultuur, waarin structuur, volgorde en materiële vorm functioneerden als beheersinstrumenten. Zoals Ketelaar en Head hebben opgemerkt over Van Houts archiefwerk in het algemeen, maakte hij het meeste van reeds bestaande technieken en media. De

¹⁸⁵ EL, Kloosters, invnr. 1654, f.1.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Normore, ‘On the archival rhetoric of inventories. Some records of the Valois Burgundian court’, 215-20.

¹⁸⁸ Ketelaar, *Archiving People*, 111, 149.

¹⁸⁹ Head, *Making Archives in Early Modern Europe*, 45-46.

inventaris mag dan een antwoord zijn op eigentijdse problemen van legitimiteit en archiefbeheer, de middelen waarmee dat gebeurde waren stevig verankerd in een langere administratieve traditie.¹⁹⁰

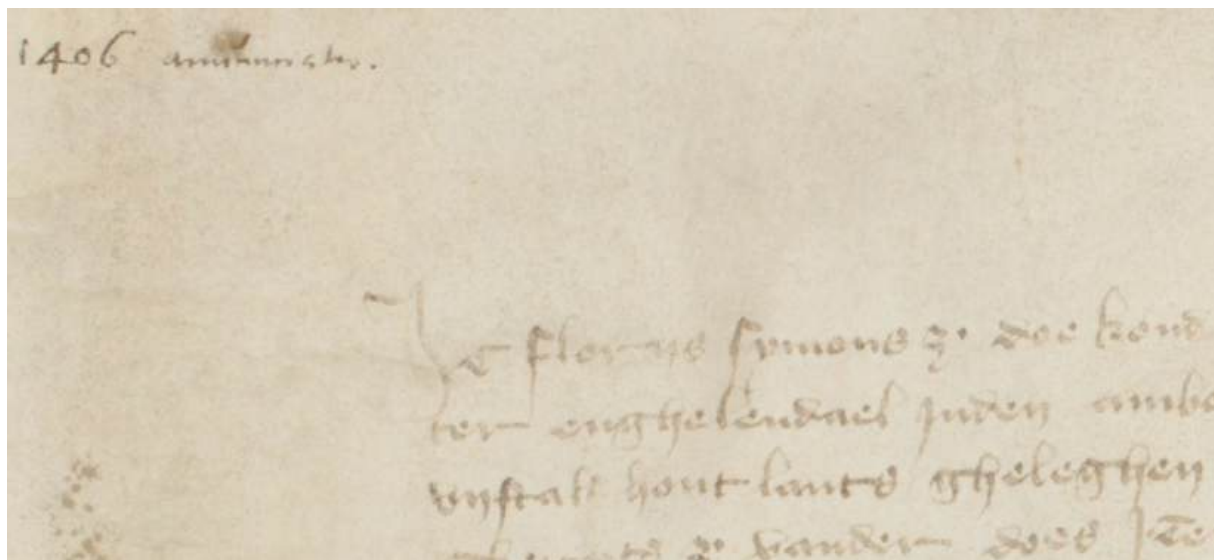
De nieuwe orde schreef Van Hout letterlijk *over* de oude archiefstukken. In de inleiding tot het archief van de Regulieren van Leiderdorp beschreef hij hoe hij alle perkamenten, charters en rentebrieven “opten rugge geteijckent Ingelendale mit eens ijegelicx getal zulcx dat in tvervolch es gecomen gelijc hijer naer volcht”.¹⁹¹ Het systeem van Van Hout volgde dus een relatief simpele, maar strikte orde waarbij individuele brieven en stukken werden voorzien van de naam van de instelling en Romeinse cijfers I, II, III, IV, volgens hun chronologische orde. Elk charter kreeg daarmee een datum, genoteerd in de linkerbovenhoek en op de rug gemarkeerd door de naam van het klooster en daarbij het nieuwe ordenummer van de inventaris.



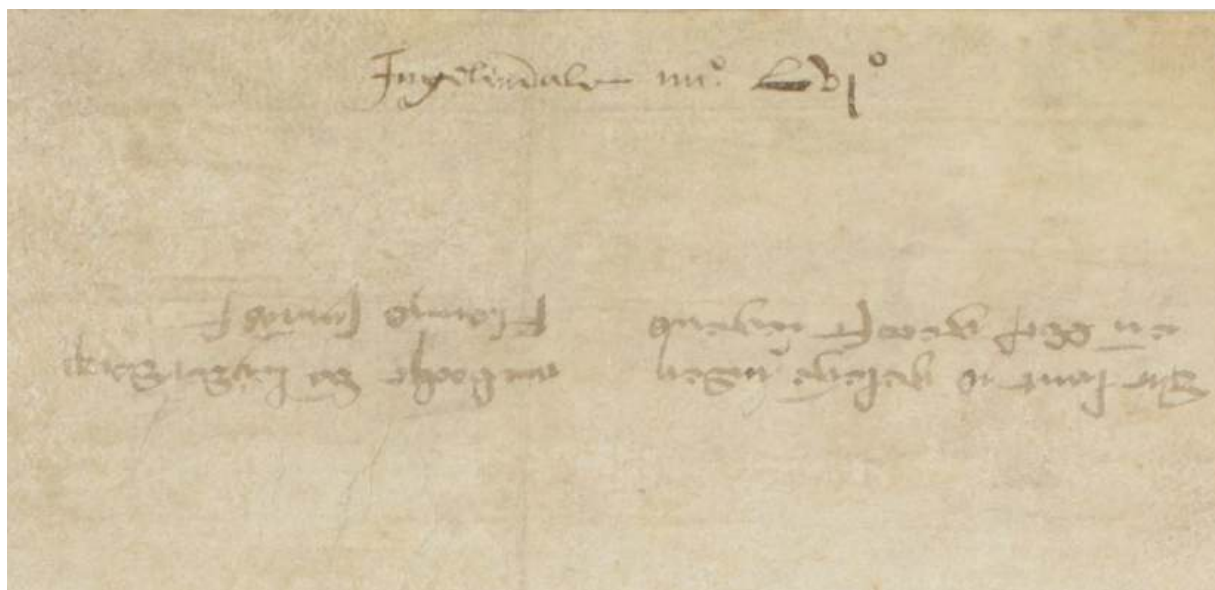
Figuur 1: Een vijftiende eeuwse charter van een landverkoop aan de Regulieren van Leiderdorp. Linksboven een datering van Jan van Hout. EL, Kloosters, invnr. 664.

¹⁹⁰ Head, 60.

¹⁹¹ EL, kloosters, invnr. 1654, f. 17.

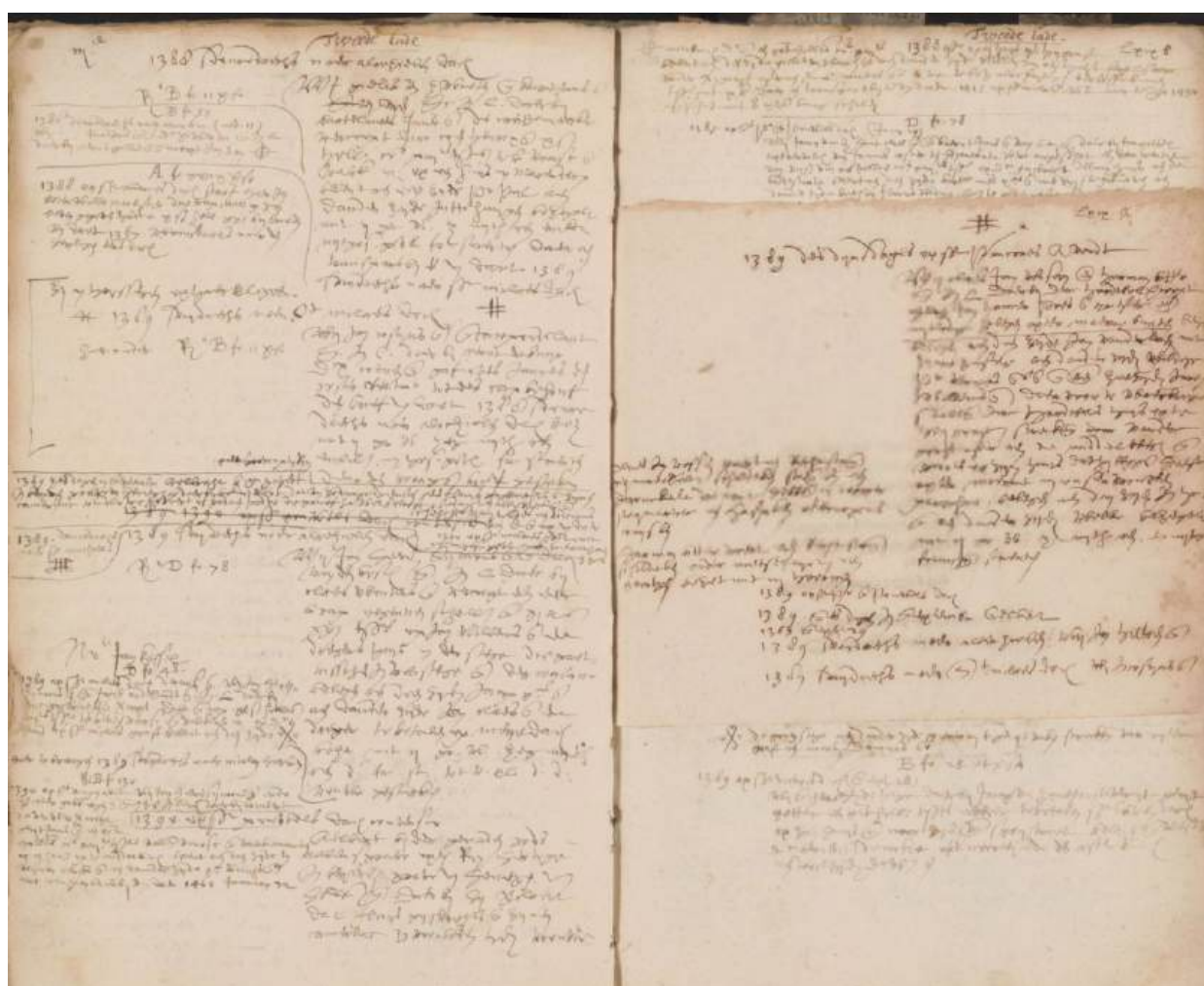


Figuur 2: Datering van Van Hout, detail '1406 annuatiatio (25 maart)'. EL, Kloosters, invnr. 664.



Figuur 3: De nieuwe nummering op hetzelfde charter aangebracht door Van Hout. "Ingelendale num. lvi (56)" Benenden een oudere omschrijving van de inhoud van het charter. EL, Kloosters, invnr. 664.

Daarbij lijkt het erop dat Van Hout als eerste de datum noteerde in de linkerbovenhoek van het charter. Dit wordt duidelijk wanneer we de kloosterinventaris vergelijken met een kladinventaris van het kapittelarchief van de Sint-Pancraskerk in Leiden die Van Hout later maakte. Hieruit blijkt al snel hoe ingewikkeld het was de stukken op chronologische volgorde te plaatsen, dat werd bemoeilijkt door het steeds weer opduiken van charters of brieven die tussen twee al geregistreerde brieven in moesten komen.¹⁹² De gewenste positie van deze brieven gaf Van Hout aan door middel van een hele reeks aan technieken, zoals kleine symbolen die moesten worden gevolgd of ingevoegde kleine briefjes. Aangezien Van Hout in het geval van de archieven van het kapittel nooit is toegekomen aan het vaststellen van de definitieve orde van de stukken, zijn de charters van het kapittel wel voorzien van een datum in de linkerbovenhoek, maar ontbreekt de nummering die we wel zien bij de charters van de kloosters.



Figuur 4: Bladzijden uit de inventaris van het Sint-Pancraskapittel gemaakt door Van Hout. Op de rechterpagina een klein briefje met een toevoeging van een charter. EL, Kerken, invnr. 407, f.lxixb.

¹⁹² EL, Kerken, invnr. 407.

Figuur 4 is illustratief voor het ingewikkelde werk dat voortkwam uit het principe van chronologische ordening. In de rechterkolom op de linker pagina staan rentebrieven van het kapittel die al hun plaats in de inventaris hadden gekregen. In de kantlijn zijn diverse toevoegingen te zien van brieven die vermoedelijk later waren opgedoken en alsnog tussen de al geplaatste documenten moesten worden ingevoegd. De frequentie van zulke nieuwe vondsten was zo hoog dat Van Hout verschillende methoden moest ontwikkelen om het overzicht te bewaren. Een van die oplossingen was het hanteren van een systeem van losse notitieblaadjes, waarop aanvullingen werden genoteerd en met behulp van symbolen op de juiste plek in de inventaris werden teruggeplaatst. Op de rechterpagina is een dergelijke notitie zichtbaar, met een fragment van een brief uit 1389. Het symbool bovenaan dit briefje correspondeert met een markering in de linkerbovenhoek van de rechterpagina, waarmee de plaats van deze brief in de chronologische orde wordt aangeduid.¹⁹³

Het werken met losse briefjes – die gemakkelijk verplaatst konden worden om kennis anders te rangschikken – was, zoals Ann Blair heeft betoogd, sinds de zestiende eeuw een gangbare methode om wetenschappelijke informatie te ordenen. Markus Friedrich heeft laten zien dat deze technieken ook hun weg vonden naar het werk van ambtenaren en archivariissen.¹⁹⁴ Koppenol en Bostoen plaatsen Van Hout dicht bij het academische milieu van de Leidse universiteit.¹⁹⁵ In zijn werk met de briefjes zien we daarvan een concrete uitwerking, doordat hij in zijn archiefwerk dezelfde methoden van kennisordering hanteerde als de geleerden aan de universiteit. Bovendien laat Van Houts toepassing zien dat het inventariseren van de geestelijke archieven veel meer was dan het simpelweg sorteren van documenten in chronologische volgorde: het was een dynamisch proces, waarin de orde zelf nog voortdurend moest worden geconstrueerd, aangepast en herdacht.

Wanneer een charter een definitieve plek had gekregen in de nieuwe orde schreef Van Hout deze over in de inventaris. In de inleidingen tot zijn inventarissen noteerde hij “tbeginsel van elcke artickel conform tbeginsel vande brieven”.¹⁹⁶ Hier putte hij wederom uit de administratieve technieken gangbaar binnen de administratieve cultuur van zijn tijd.¹⁹⁷ De hierboven al aangehaalde brief van de aankoop van grond in Leiderdorp in 1406 kan dit punt illustreren. In de inventaris van de Regulieren van Leiderdorp kopieerde Van Hout de inhoud van de brief, met speciale aandacht voor de datum van de aankoop, de grootte van de verkochte goederen en landerijen, informatie over de grenzen van de overgedragen stukken grond en de identiteit van de verkoper.¹⁹⁸ Het waren dus eerder samenvattingen van de belangrijkste feiten, actoren en goederen die hij opnam in de inventaris. Ook andere uiterlijke kenmerken of inhoudelijke elementen die extra authenticiteit verleenden aan de brief werden door Van

¹⁹³ EL, Kerken, Invnr. 407, f. lxxixb.

¹⁹⁴ Friedrich, *The Birth of the Archive*, 54; Friedrich, ‘How to Make an Archival Inventory in Early Modern Europe: Carrying documents, Gluing Paper and Trans- forming Archival Chaos into Well-ordered Knowledge’.

¹⁹⁵ Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer*, 97-101; Koppenol, *Leids heeal*, 124-48.

¹⁹⁶ EL, Kloosters, invnr. 1654.

¹⁹⁷ Head, *Making Archives in Early Modern Europe*, 30-45.

¹⁹⁸ EL, Kloosters, invnr. 1654, f. 26v, numero 56.

Hout opgenomen in de inventaris. Als het om een transportakte ging, noteerde Van Hout ook bij welke autoriteit de overdracht van goederen en rechten had plaatsgevonden. Waren er getuigen aanwezig bij de verkoop, dan nam hij ook hun namen op in zijn beschrijving. Een voorbeeld van een dergelijke vorm is een akte van 4 maart 1409 waarin de familie Van Zwieten de Regulieren begunstigde met een stuk land en bijbehorende rechten. Van Hout kopieerde in zijn inventaris nauwgezet wie als verkopers optraden, beschreef de ligging van het overgedragen land, en noteerde wie de Leidse schepenen waren die de koop hadden geautoriseerd. Zo bleef het goed juridisch te identificeren en herleidbaar. Ook de bezegeling van de akte werd vastgelegd – een beschrijving waarin hij het aantal, de kleur en de fysieke kenmerken van de zegels opnam, essentieel voor de beoordeling van de juridische geldigheid van het stuk.¹⁹⁹

Hoewel Van Hout de akten in zijn inventarissen chronologisch ordende, groepeerde hij tevens documenten die inhoudelijk met elkaar verbonden waren, ook als ze uit verschillende perioden stamden. Daarbij fungeerden de bijeengebonden akten als kleine geschiedenissen van grondverwerving. Zo inventariseerde Van Hout onder één nummer een drietal brieven waarin kan worden gevolgd hoe een rente van een gouden Engelse nobel, oorspronkelijk verkocht in 1409, uiteindelijk in 1478 terecht kwam bij het Regulierenklooster.²⁰⁰ Een tweede voorbeeld is een serie van charters die Van Hout samenvoegde onder het nummer 353 en waarin de groei van het grondbezit van de Regulieren in het Rijswijk minutieus te volgen is over meer dan anderhalve eeuw. De brieven vertellen het verhaal van een groot perceel dat in 1414 werd verkocht aan de Regulieren.²⁰¹ In deze bundel voegde Van Hout eveneens een latere verklaring toe uit 1558 die bevestigde dat de bovengenoemde documenten nog steeds rechtskracht bezaten, ondanks het verlies of beschadiging van sommige zegels.²⁰² In het groeperen van charters maakte hij gebruik van bestaande technieken, maar het onderstreept hoe Van Houts inventarissen talloze doorlopende juridische geschiedenissen in zich droegen, waarmee bezit kon worden gelegitimeerd. Door de akten bij elkaar te brengen onder één inventarisnummer construeerde Van Hout een narratief van eigendomsopbouw, waartegen nieuwe beschikkingen of betwistingen konden worden afgezet – een kader waarin eigendomsrechten niet enkel werden vastgelegd, maar ook historisch gelegitimeerd.

Daarvoor moesten de stukken wel kunnen worden teruggevonden. In zijn inleiding schreef Van Hout hoe hij de archiefstukken van de Regulieren had opgeslagen. De charters en andere papieren had hij “opgerogen aen zeven verscheijden coppelen vanden anderen ander gescheijden mitte letteren A, B, C, D, E, F, G”.²⁰³ De charters waren inmiddels voorzien van Romeinse cijfers en konden daarom, aan elkaar, worden doorstoken met draden waarbij elke koppel werd voorzien van een letter van het alfabet. Ook deze sporen zijn nog altijd zichtbaar op veel van de originele charters van de kloosters, namelijk

¹⁹⁹ EL, kloosters, invnr. 1654, f. 33, numero 68.

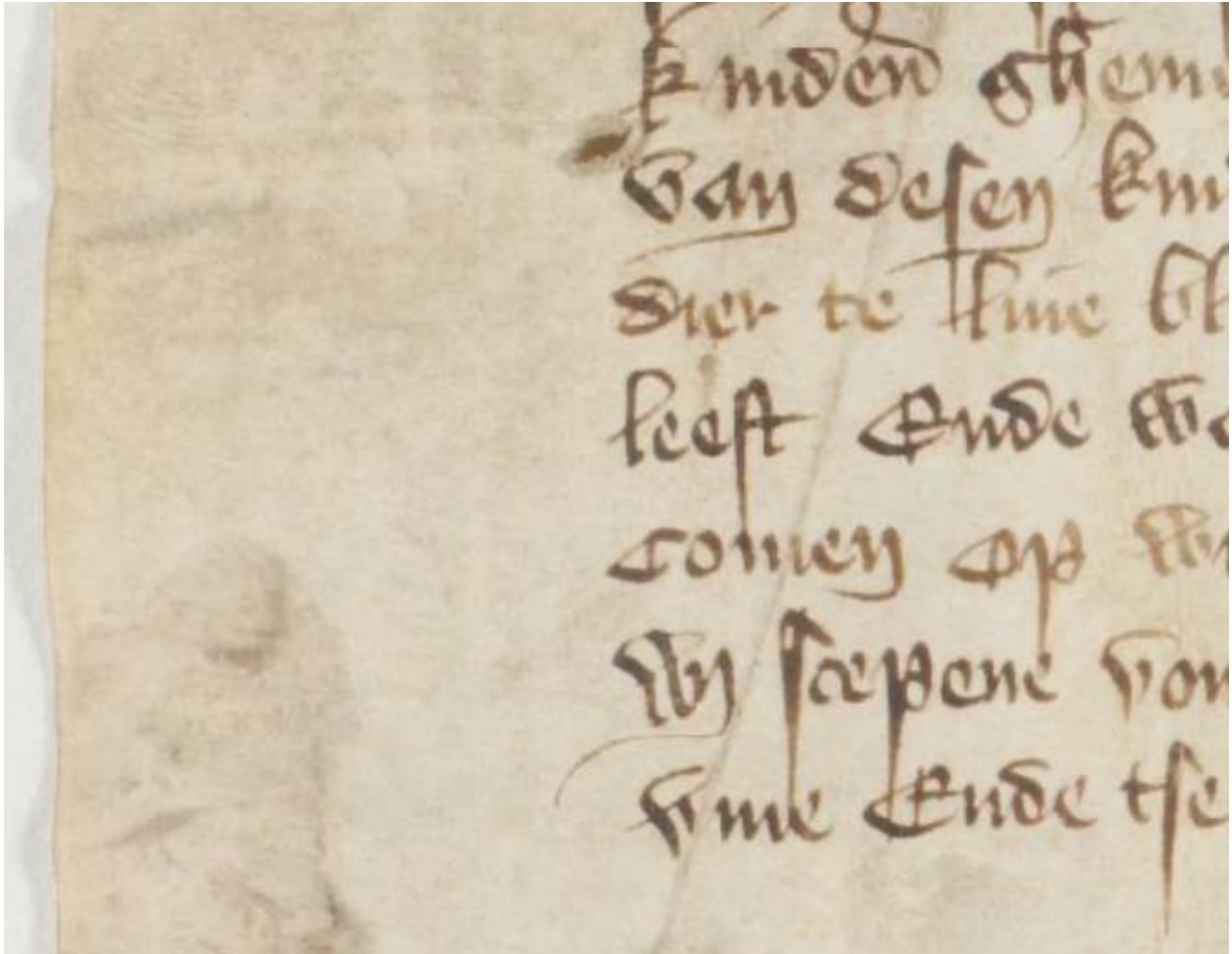
²⁰⁰ EL, kloosters, invnr. 1654, f.32, numero, 252. Deze brieven zijn nog steeds bijelkaar in EL, kloosters, invnr. 603.

²⁰¹ Ibid., f.64, numero 353.

²⁰² Ibid., f.142, numero 353.

²⁰³ EL, Kloosters, invnr. 1654, f. 17.

door het gat gemaakt door de naald waaraan de stukken vervolgens waren geregen.²⁰⁴ De inventaris verwees dus naar een koppel met daaraan de alfabetische letter waar uiteindelijk het originele stuk gevonden kon worden. Hoewel uit de inventaris niet blijkt waar de koppelen werden bewaard, weten dat de kloostercharters zijn samengebracht naar de westzolder van het stadhuis, waar ze vermoedelijk bijgevoegd werden met de stadsprivileges.²⁰⁵



Figuur 5: Charter van het klooster Engelendaal in Leiderdorp. In het midden het gat van de koppel. EL, kloosters, invnr. 622.

²⁰⁴ Wolfe en Stallybrass, 'The Material Culture of Record-Keeping in Early Modern England'.

²⁰⁵ van Maanen, *Inventaris van het stadarchief van Leiden*, xxx-xxxi.

precieze rechten van het klooster in Rijswijk, of over de overdrachtsgeschiedenis zoals die hierboven is geschetst, hoefde de klerk alleen maar te kijken naar de tafel van de Regulieren en onder het kopje “Rijswijk” de beschrijving van het stuk land te vinden. Ook kon hij hier vinden op welke pagina in de inventaris de gekopieerde akte stond, zodat hij niet eens het originele stuk hoefde te raadplegen.²⁰⁷

Op deze manier werd het omvangrijke en complexe archief niet alleen beheersbaar, maar ook daadwerkelijk bruikbaar in juridische en bestuurlijke contexten. De tafels fungeerden als praktische toegangswegen tot de juridische geschiedenissen die Van Hout met zijn ordening had geconstrueerd. Met één blik konden de klerken achterhalen waar informatie over een bepaald goed, een locatie of een betrokkene te vinden was – cruciaal voor een snelle reactie op geschillen, eigendomsvragen of administratieve kwesties. Door deze koppeling van overzicht en inhoud maakte Van Hout het archief tot een dynamisch werkinstrument dat het vermogen bood het bezit van deze goederen te verantwoorden en te verdedigen. Voor het stadsbestuur, dat geregeld werd geconfronteerd met onduidelijkheden over grondeigendom, bood de tafel directe toegang tot de bouwstenen die nodig waren voor het construeren van een sluitende historische herkomst: overdrachten, verkoopvoorwaarden en vroegere eigendomsverhoudingen. Zo fungeerden de tafels als sleutels tot juridische legitimatie in een landschap van voortdurend verschuivende rechten en belangen.

Van Hout transformeerde de restanten van de veroverde geestelijke archieven in een machtsinstrument dat het stadsbestuur kon gebruiken in een periode van ingrijpende veranderingen rond geestelijk eigendom. Van Houts systematische aanpak bracht niet alleen orde in chaotische archieven, maar leverde gedetailleerde eigendomsgeschiedenissen op die noodzakelijk waren voor het legitimeren van stedelijke claims en het voorbereiden van de verkoop van geestelijke goederen. Zijn inventarissen getuigden van een effectieve combinatie van historische precisie en praktische bestuurskunde. Hiermee droeg hij wezenlijk bij aan het beheer en de bestuurlijke verantwoording van geestelijk bezit in een tijd van politieke en sociale transitie. Door het groeperen en selecteren van oude akten wilde hij het nieuwverworven bezit voorzien van een helder en betrouwbaar historisch verhaal, waarmee hij een stevige juridische en historische onderbouwing bood voor de eigendomsrechten van het stadsbestuur. Tegelijkertijd legde deze inventarisatie ook het fundament voor Van Houts eigen strategische gebruik van de archieven – een gebruik dat zijn bestuurspraktijk en de machtsverhoudingen binnen de stad diepgaand zou beïnvloeden.

²⁰⁷ EL, Kloosters, invnr. 1654, f. 166.

Hoofdstuk 3

We hebben gezien dat Jan van Hout ruim twee jaar werkte aan het inventariseren van de Leidse kloosterarchieven. Maar wat leverde dit monnikenwerk op? In dit hoofdstuk volgen we hoe hij zijn kennis gebruikte bij het oplossen van eigendomsgeschillen, het onderbouwen van stedelijke claims en het documenteren van bezitsoverdrachten. Zijn werk bracht verschillende lagen van administratie samen: financiële rekeningen, landmetingen, eigendomsakten en kaarten – vaak met behulp van het bestaande kloosterarchief. Door deze inzet werd Van Hout meer dan een archiefbeheerder: hij werd een soort archivistisch jurist en landhistoricus, die met behulp van het verleden een nieuwe eigendomsorde vormgaf. We zoomen in op drie casestudies, waarin juist de details laten zien hoe Van Hout met zorgvuldige documentatie de greep van de stad op geestelijke goederen versterkte.

Het nieuwe normaal

In november 1579 verleenden de Staten van Holland de goederen van het voormalige Regulierenklooster in Leiderdorp aan de stad Leiden. Ze dienden als onderpand voor de aanzienlijke leningen – in totaal bijna 50.000 pond – die Leiden in de eerste jaren van de Opstand had verstrekt aan de Staten.²⁰⁸ De stad verkreeg 130 morgen land (ongeveer 104 hectare) in Leiderdorp in eigendom. In de overige gebieden waren de burgemeesters voortaan ‘pandheer’. Dit hield in dat ze als beheerder mochten optreden en de inkomsten uit deze goederen mochten genieten zolang de schuld onbetaald bleef. De landerijen van de Regulieren hadden een turbulente eigendomsgeschiedenis. Ze waren in 1574 uitgegeven aan Arend van Dorp (1530-1600) als terugbetaling van een lening die hij had gedaan aan Oranje. Van Dorp kreeg vanwege de vele juridische geschillen echter nauwelijks grip op de landerijen en hij werd uiteindelijk door de Staten weer afgekocht. Nu was het aan Leiden om orde op zaken te stellen.²⁰⁹ Zo nam Leiden dat najaar het beheer op zich van een omvangrijk goederencomplex dat was verspreid over grote delen van Holland.

Het beheer van de goederen van de Regulieren bracht echter grote uitdagingen met zich mee. De stad kreeg te maken met uitgestrekte, onbekende gebieden, gelegen op een aanzienlijke afstand van haar bestuurlijke centrum. Hoe konden de burgemeesters daar effectief orde scheppen, grenzen vaststellen en zeggenschap afdwingen, terwijl de eerdere beheerders – de kloosterlingen – verdwenen waren en hun rechten en gewoonten nauwelijks nog te achterhalen waren? Leiden moest in die omstandigheden letterlijk en figuurlijk voet aan de grond zien te krijgen, door in kaart te brengen wat

²⁰⁸ In 1572 en 1573 had Leiden ruim 21.000 pond geleend voor de oorlog, een bedrag dat door rente en uitstel van aflossing in 1579 was opgelopen tot ruim 24.000 pond. NA, SvH, invnr. 1364.26. In de daaropvolgende jaren hadden de Staten nog meer geld geleend bij de stad voor een totaal van 25.000 pond. EL, SA II, invnr. 1683, Stukken betreffende de verpanding van de goederen van het klooster Engelendaal te Leiderdorp door de Staten van Holland aan de stad. Raming opgesteld door Jan van Hout.

²⁰⁹ Zie: Schueren, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie’; Schueren, ‘Eenige mededelingen omtrent het regulieren-convent’.

het had verworven en hoe dat bestuurd kon worden. De opdracht was niet slechts juridisch van aard, maar bestond vooral uit het vestigen van overzicht en gezag in een bestuurlijk ondoorzichtig landschap.

Zoals we in het eerste hoofdstuk zagen, maakte een dergelijke positie nieuwe eigenaars en beheerders van geestelijke goederen kwetsbaar. Door een gebrek aan overzicht bestond het risico dat andere partijen de Leidse aanspraken over de goederen zouden betwisten, zeker in gebieden die ver van de stad lagen. Welke uitdagingen dit met zich meebracht, blijkt bijvoorbeeld uit het beheer van de landerijen in de Nieuwlandspolder bij 's-Gravenzande, die Leiden onder haar hoede kreeg. De administratieve documentatie die betrekking had op de Nieuwlandspolder is wel al eens onderzocht, maar in het historisch onderzoek is nauwelijks de vraag gesteld waarom de stad juist van dit onderdeel van de goederen van de Regulieren een relatief compleet dossier bijhield.²¹⁰ Al snel wordt duidelijk dat deze documentatie het gevolg was van de moeilijkheden die het stadsbestuur al snel ondervond in dit deel van het Hollandse platteland. De Leidse betrokkenheid in de Nieuwlandspolder laat haarscherp zien hoe Jan van Hout de kloosterarchieven inzette om het stedelijke gezag te vestigen en te verstevigen. Charters, oorkonden en oudere eigendomsbewijzen werden actief ingezet om de historische continuïteit van Leidens zeggenschap te onderbouwen, het polderbestuur naar zich toe te trekken en de stad juridisch en politiek te positioneren binnen het complexe netwerk van ingelanden en dijkgraven van de Nieuwlandspolder.²¹¹

De zandbanken van de Nieuwlandspolder liggen ten zuidwesten van 's-Gravenzande en ontstonden gedurende de Middeleeuwen door de geleidelijke verzanding en aanslibbing van de Maas, waardoor er in de loop der tijd nieuw land werd gevormd. Deze gorzen, ofwel aangeslibde gronden, werden vanaf de veertiende eeuw uitgegeven aan geestelijke instellingen met het doel ze te bedijken en te ontginnen. Kloosters en kapittels uit de regio rond 's-Gravenzande en Den Haag namen het initiatief tot de bedijking, legden de infrastructuur aan en verkavelden het land. In 1414 verwierf het welvarende Haagse kapittel van Sint-Marie het gebied en liet de buitendijkse gorzen onder 's-Gravenzande bedijken. Een jaar later was de bedijking voltooid en ontstond de Nieuwlandspolder – ook wel aangeduid als de Andeel.²¹²

Het kapittel beleende de bedijkers met vergaande bestuurlijke en juridische privileges, waardoor het na verloop van tijd een vrijwel onafhankelijk bestuurlijk geheel vormde. Het bestuur van de polder werd toevertrouwd aan een dagelijks college van een dijkgraaf en gezworenen, aangesteld door de vijf grootste ingelanden – grootgrondbezitters met aanzienlijke privileges. Zij hadden het recht keuren op te

²¹⁰ P.J.M de Baar, 'Jan van Hout en de dwarsliggers aan de Dwarswetering', *Jaarboekje van de Rijnlandse Molenstichting*, 1990, 49-53.

²¹¹ EL, SA II, invnr. 1675, Stukken betreffende landbezit te 's-Gravesande, genaamd de Andeel (afkomstig van het klooster Engelendaal te Leiderdorp), 1580-1590, 1617. 1580-1617; EL, SA I, invnr. 774, Stukken betreffende het kapittel van Sint Marie in Den haag, 1367-1392, authentiek afschrift op last van J. van Hout en door hem gecollationeerd, 1589.

²¹² Mr.J.H. de Vey Mestdagh, *Archief van de Polder Nieuwland (genaamd Den Andel) buiten 's-Gravenzande*, 1956; W.A.M. Kievits, *Inventaris van de archieven van de voormalige polder Nieuwland en Noordland (onder 's-Gravenzande en Hoek van Holland) c. 1690 - 1976* (Delft, 1986).

stellen, boetes te innen, en waren verantwoordelijk voor het onderhoud van de dijken. Bovendien hadden de vijf ingelanden het recht op de exploitatie van de buitendijkse gorzen. Deze rechten werden in de loop van de zestiende eeuw steeds lucratiever omdat het buitendijkse gebied verder bleef dichtslibben.²¹³ Hierdoor zou het rechtsgebied van de vijf ingelanden in de toekomst alleen maar toenemen. Tegen de tijd dat Leiden zich met de Andeel ging bemoeien, waren de kloosters uit het bestuur verdwenen. De goederen van het kapittel van Sint-Marie behoorden tot de domeingoederen en werden nu beheerd door de rentmeester van Noord-Holland. De goederen van de andere kloosters werden beheerd door de burgemeesters van 's-Gravenzande.²¹⁴ Daarnaast waren er de heren van Naaldwijk en verschillende particulieren die vaak al generaties via het bestuur hun eigen belangen in de polder behartigden. Daarmee bevonden de hoge heren van Leiden zich ineens in een vreemd speelveld van verschillende belangen, waar de acceptatie van hun nieuwe rechten allerminst een vanzelfsprekendheid was.



Figuur 7: Kaart van de Andeel gemaakt in 1589 als een situatieschets. In het groen de Nieuwlandspolder omringd door de dijken. Boven het gebied van de buitengorzen. Vermoedelijk gemaakt door Mr. Simon Franszn van Merwen, landmeter en rentmeester van de goederen van de Regulieren. EL, SA II, invnr. 1675.

Hoewel de stad de goederen in de Andeel samen met de andere bezittingen van de Regulieren in 1579 officieel had verworven, duurde het ruim vijf jaar voordat de burgemeesters kans zagen hun gezag er te vestigen. Een extract uit de rentmeesterrekeningen van Claes Dirckszn van Montfoort, die de landen in

²¹³ Ton Immerzeel, 'Streekhistorie: De Nieuwlandse Polder in 's-Gravenzande', WOS.nl archief, 23 februari 2020, <https://archief.wos.nl/rubrieken/item/20200223-streekhistorie-de-nieuwlandse-polder-in-s-gravenzande>.

²¹⁴ Jhr. A.H. Martens van Sevenhoven, *Inventaris van het archief van het Kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage* (Den Haag, 1914), 7-9.

de Andeel tot 1579 beheerde, geeft slechts een summiere beschrijving van de landerijen, wat wijst op beperkte stedelijke betrokkenheid tot de jaren 1580.²¹⁵ Het lijkt erop dat de precieze omvang van de eigendommen en rechten van de Regulieren in de Andeel pas zichtbaar werd door de consolidatie van de kloosterarchieven in de loop van 1583.²¹⁶ De actieve betrokkenheid van de stad in de Andeel was daarmee waarschijnlijk een direct gevolg van de archiefconsolidatie, waardoor nieuwe bestuurlijke mogelijkheden en aanspraken aan het licht waren gekomen.

Het kan namelijk geen toeval zijn geweest dat het stadsbestuur een jaar na de voltooiing van de inventaris van de Regulieren in september 1584 Jan van Hout hoogstpersoonlijk naar 's-Gravenzande stuurde voor een ontmoeting met de pachters en gebruikers van de landerijen.²¹⁷ Van Hout had een bode opdracht gegeven de pachters op te sporen en hen te doen sommeren naar herberg De Keizer in 's-Gravenzande. Toen het gezelschap eenmaal was verzameld, las hij een formele 'interdictie en protestatie' voor.²¹⁸ In deze officiële akte verklaarden de burgemeesters van Leiden publiekelijk dat zij de enige legitieme rechthebbenden waren van de goederen van de Regulieren en dat zij alle rechten en eigendommen van het voormalige klooster hadden overgenomen. Zij verboden de gebruikers van de gronden voortaan hun pachten aan iemand anders te betalen dan aan de aangewezen rentmeester van de stad. Daarnaast werd hen duidelijk gemaakt de Leidse burgemeesters zouden protesteren tegen elke betaling of handeling die hun rechten zouden schaden en dat zij de eventuele 'kosten, schade ende interesten' zouden verhalen op de ongehoorzamen of op nalatige pachters. Van Hout gaf alle pachters een schriftelijke kopie van de interdictie mee, enerzijds om het gezag van de stad te vestigen, anderzijds om vertrouwen te creëren door het leggen van een formele relatie tussen Leiden en de pachters.²¹⁹ Het was dus niet voor niets dat de burgemeesters hun stadssecretaris naar het verre 's-Gravenzande hadden gestuurd. Van Houts komst en publieke optreden gaf aan dat van nu af aan Leiden een rol van betekenis zou spelen in het bestuur. Van Houts komst markeerde een overgang naar een nieuw normaal, waarin stedelijke autoriteit het religieuze eigendomsbeheer had vervangen.

Van Hout noteerde de reactie van de pachters op zijn vermaningen, waardoor we een idee hebben hoe de pachters van de Nieuwlandse polder dachten over de pretenties van de stadsbestuurders uit het verre Leiden. In de woorden van Van Hout hadden de verzamelde pachters van de Nieuwlandse polder hem te kennen gegeven dat "hen alleens was, aen wiens handen, dat zyt pacht betaelden alst hem betaelinghe mocht stricken hebbe tot hun aller behouf".²²⁰ Dit waren nauwelijks verholde twijfels over de legitimiteit van de stad als nieuwe pachtheer in de Andeel. Na jaren van bestuurlijke onduidelijkheid en het wegvallen van het oude kloostergezag, wilden zij bovenal zekerheid over hun eigen rechtspositie.

²¹⁵ EL, SA II, 1683. Reeckening van Claes van Montfoort Dircxzn rentmeester der conventgoederen binnen ende omtrent Leijden van jare 1578 raekende de regulieren.

²¹⁶ EL, Kloosters, invnr. 1654, f. 57.

²¹⁷ EL, SA II, invnr. 7455, Rekening van de tresorie ordinaris 1584, f.114r-v.

²¹⁸ EL, SA II, invnr. 1675, f.21r-v. Dit bevat een kopie van de akte en een verslag van Van Hout over de ontmoeting. Hierin beschrijft hij zijn ontmoeting met de pachters van de Andeel.

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ Ibid., 21v.

De moeizame vestiging van het Leidse gezag in de Andeel laat zien hoezeer het nieuwe stedelijke bestuur moest opboksen tegen lokale terughoudendheid en een gebrek aan vanzelfsprekende autoriteit. De overgang van kloosterlijk naar stedelijk beheer was juridisch wel voltrokken, maar moest in de praktijk nog worden doorgevoerd – een proces dat werd vertraagd door bestuurlijke inertie, afstand tot het gebied en aarzelingen onder gebruikers. Van Houts optreden in 's-Gravenzande markeerde dan ook een cruciale stap in het actief overwinnen van deze drempels.

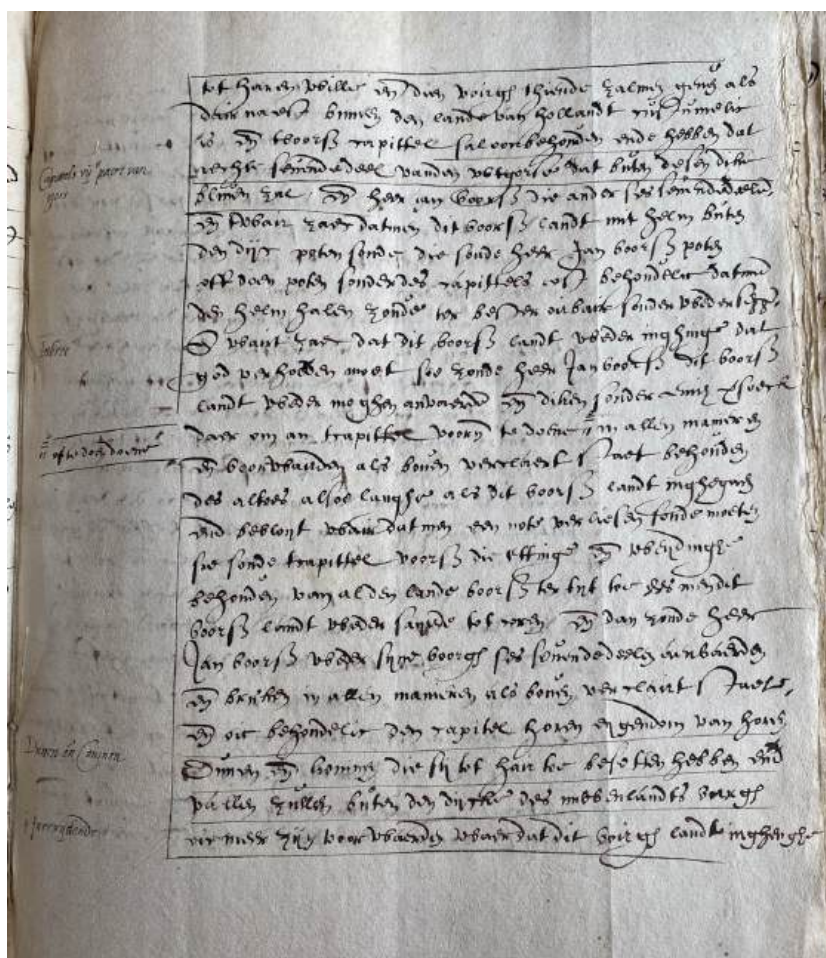
Van Houts reis naar 's-Gravenzande vormde het sluitstuk van een zorgvuldig onderzoek naar de bezittingen en rechten van de voormalige Regulieren. Een duidelijk begrip van de historische rechten was essentieel voor deelname aan het polderbestuur, waarin Leiden zich moest voegen naar bestaande machtsverhoudingen. In de maanden voorafgaand aan zijn ontmoeting met de pachters had hij zich intensief verdiept in de geschiedenis van de polder en de betrokken kloosters. In juli 1584 gaf hij opdracht de stichtingsakte van de polder, een aantal charters die verband hielden met het grondbezit van de Regulieren, en andere belangrijke akten te kopiëren uit zijn inventaris.²²¹ De talloze markeringen en onderstrepingen in deze overgeschreven stukken tonen aan hoe hij de oude documenten systematisch doorzocht op bruikbare elementen voor zijn juridische en bestuurlijke onderbouwing. In de kopie van de originele bedijkingsakte markeerde hij bijvoorbeeld verschillende secties over de privileges van de ingelanden: het recht de dijkgaaf en heemraden aan te stellen, boetes te innen en hun schouw en keurbevoegdheden.²²² Ook onderstreepte hij de passages waarin de verplichtingen van de bedijkers en hun opvolgers ten aanzien van het kapittel werden vastgelegd: het recht tienden te heffen en het beheer van de aangeslipte gorzen. In de kantlijn plaatste hij trefwoorden als ‘tienden’ of ‘dijkgrave’, zodat hij snel door de tekst kon navigeren.²²³ Hij was ook geïnteresseerd in een akte uit 1512, waarin de ingelanden afspraken vastlegden over boetes, dijkonderhoud en het beheer van het nieuwe land, zoals het gebruik van de haven en de dijk, regels voor kostenverdeling en procedures bij wanbetaling.²²⁴ Op die manier reconstrueerde hij een microgeschiedenis van een religieus gefinancierde en bestuurde landwinning – essentieel om te doorgronden, omdat juist deze juridische en praktische bepalingen het institutionele kader vormden waarbinnen de stad haar positie nu moest bepalen.

²²¹ Hij hield in zijn eigen inventaris bij welke stukken hij kopieerde. Uit dit lijstje blijkt dat hij de akten die betrekking hadden op de Andeel in de loop van 1584 meermaals heeft gekopieerd. Opvallend is dat hij de stukken over het grondbezit in de Andeel viermaal heeft gekopieerd. Mogelijk kreeg elke van de vijf ingelanden een bundel toegestuurd met de rechten van de stad. EL, Kloosters, 1654, f.57v.

²²² EL, SA II, invnr. 1675, f.2-4. De akte is overgeschreven door Van Hout op 2 juni 1584, slechts twee maanden voordat hij naar de Andeel vertrok.

²²³ Ibid.

²²⁴ Ibid., f.12-14v.



Figuur 8: Kopie van de bedijgingsakte uit 1414 met onderstreepte relevante passages over de nieuwe rechten van de stad. EL, SA II, invnr 1675, f.3.

Het is duidelijk dat hij niet alleen de juridische kaders wilde doorgronden, maar ook een beeld probeerde te krijgen van de langere geschiedenis van het landbezit van de Regulieren sinds de bedijking. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, was zijn inventaris met dat doel opgezet en werd het zoeken vergemakkelijkt doordat hij charters had samengebundeld, waardoor transacties van grond en andere eigendommen eenvoudig door de tijd heen konden worden gevolgd. De goederenverwerving van de Regulieren in de Andeel was begonnen in de jaren 1440 toen het klooster door verschillende vrome giften van grondbezitters land in de polder verwierf. Een omvangrijke gift uit 1442 had ervoor gezorgd dat de Regulieren in één keer tot de grootgrondbezitters in de Andeel behoorden. Daarbij werden de Regulieren ook beleend met gedeelten van de lucratieve buitengorzen.²²⁵ Afgaande op de markeringen in de kopie van deze schenking was het vooral dit aspect dat Van Hout van belang achtte en we zullen zien dat dit te maken had met een conflict met de andere ingelanden over deze gorzen.²²⁶ Hij gebruikte deze informatie bij het opstellen van de interdictie, waarin hij benadrukte dat de stad de rechten had op zowel het binnen- als buitendijkse Nieuwland had verworven – rechten die direct voortkwamen uit het

²²⁵ Arend Gerijtszn was waarschijnlijk een van de originele bedijkers.

²²⁶ EL, SA II, invnr. 1675, f.12. Volgens een kopie van de originele akte gedateerd op 2 juni 1584.

eigendom van de Regulieren.²²⁷ Daarmee claimde hij niet alleen juridische legitimiteit, maar riep ook een beeld op van historische continuïteit.

Met dit historisch onderbouwde inzicht in de rechten en plichten van de ingelanden, ging de stad vervolgens over tot het actief uitoefenen van haar verworven bestuurspositie. Een van de eerste concrete stappen was het aanspreken van de zittende dijkgraaf: deze werd vermaand de rekeningen van de polder van de afgelopen jaren over te leveren aan het stadsbestuur, waarmee Leiden de toegang tot de financiële en administratieve kern van het polderbeheer opeiste. In herberg De Keizer gaf Van Hout aan Jan Engleszn Dom, de dijkgraaf van de Andeel, een historisch lesje waarin hij de recent verworven rechten van de stad uiteenzette. Hij maakte duidelijk dat Leiden door het bezit van de goederen van de Regulieren een van de vijf voornaamste ingelanden was geworden. Hij verbood de dijkgraaf percelen te verhuren of belangrijke zaken te beslissen zonder de goedkeuring van Leiden. Bovendien zouden vertegenwoordigers van de stad aanwezig zijn bij het afhoren van de rekeningen die de dijkgraaf jaarlijks opstelde.²²⁸ Voortaan reisde Jan van Hout persoonlijk elk jaar op Vastenavond naar 's-Gravenzande voor het afhoren van de rekeningen. De vele kriebelige correcties en opmerkingen van de stadssecretaris in de overgeleverde rekeningen van Jan Dom tonen hoe de stad via Van Hout haar formele rechten actief omzette in bestuurlijke aanwezigheid en daadwerkelijke controle over de voormalige kloosterbezittingen.

In de jaren na de eerste ontmoetingen met de pachters en ingelanden deden de burgemeesters hun best de aanwezigheid van de stad in de polder zoveel mogelijk te laten gelden. Uit de overgeleverde correspondentie blijkt dat Jan van Hout zich hoogstpersoonlijk met tal van zaken in de Nieuwlandspolder bemoeide: van de inspectie van dijken tot onderhandelingen met de Rekenkamer over klachten van de pachters.²²⁹ Een van deze klachten betrof de duinkonijnen die de dijken verzwakten en de gewassen van de boeren beschadigden. De pachters hadden geklaagd dat zij de konijnen niet mochten vangen, omdat het jachtrecht nog formeel behoorde aan het Kapittel op het Hof, en daarmee tot de Rekenkamer.²³⁰ Van Hout nam het initiatief door de stadsadvocaten een verzoekschrift te laten opstellen.²³¹ In dit advies maakte hij wederom gebruik van het archiefarsenaal dat hij in de voorafgaande jaren zorgvuldig had opgebouwd en benadrukte in zijn argumentatie de rechten van de ingelanden om te waken over het onderhoud van de dijken. Ook maakte hij duidelijk gebruik van zijn historische kennis over de Andeel door te stellen dat de schade veroorzaakt door de konijnen de opbrengsten van de tienden bedreigde – een inkomstenbron die van oudsher aan het kapittel toekwam en inmiddels door de

²²⁷ EL, SA II, invnr. 1675, f. 21r.-v. 'De burgemeesteren der stad Leyden als trecht hebbende van de goeden des convents van de Regulieren tot Leyderdorp genaemt Englendale' ende zulcx ooc tot tgerecht veeertiende paert vanden uijtgeest van t nieuland buijtendijx ende vande banc'.

²²⁸ De akte die hij aan de dijkgraaf voorlas is gekopieerd in: EL, SA II, invnr. 1675.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ibid.

²³¹ EL, SA II, invr. 1675. 'Instructie voor mijn here de advocaet Berendrecht omme op name van d' ingelanden van Tnieuweland bujten sgravezande genaempt den Andeel te maecken een request aen mijn Edele heren van de Reeckeninge des Graeflichijts van Holland inden Hage'.

Rekenkamer werd beheerd.²³² Door deze historische verbinding te benadrukken, presenteerde Van Hout het geschil als een bedreiging voor de inkomstenstructuur van het gehele polderbestuur. Daarmee bracht hij zowel stedelijke als Haagse belangen in stelling om de rechten van de Leidse pachters en indirect ook het stedelijk gezag in de polder veilig te stellen.

Een blijvend twistpunt in de Andeel waren de buitengorzen, de langzaam aanslibbende stukken grond buiten de bedijking van de polder. Het waren groeiende percelen, waardoor ze een belangrijke potentiële bron van pachtinkomsten waren. Zoals we hebben gezien waren deze buitendijkse gebieden verdeeld tussen de ingelanden en het Kapittel op het Hof. Maar het landschap was constant in beweging, waardoor grenzen vaak vertroebelden. In het voorjaar van 1589 ontstond er onenigheid over de grenzen van de buitengorzen tussen het kapittel en de stad.²³³

De stadsrekeningen van dat jaar tonen dat Van Hout meermaals naar Den Haag is gegaan om te consulteren met juridische experts over het grensgeschil in de buitengorzen.²³⁴ Het bepalen van de grensscheiding vereiste uiteraard weer een beroep op de oude charters van de Regulieren en het is goed mogelijk dat de onderstreepte passages over de buitengorzen het gevolg zijn geweest van dit conflict. Het verloop van deze onderhandelingen is moeilijk te volgen, maar het is duidelijk dat de onzekerheid omtrent eigenaarschap over de buitengorzen tussen de stad, de andere ingelanden en de Rekenkamer aanleiding gaf tot het maken van een nieuwe perceelkaart. Eind mei werden Jan van Hout en Simon Franszn van Merwen, rentmeester en landmeter, naar de Andeel gestuurd om daar de percelen en buitengorzen nauwkeurig op te meten en in kaart te brengen²³⁵, waarmee ze vijf dagen in de Andeel waren om metingen te verrichten in het veld.²³⁶ De resultaten daarvan leidden twee jaar later tot een nieuwe perceelkaart van de hand van Van Merwen, waarop zowel de gronden van de ingelanden als de buitengorzen systematisch waren afgebakend en op schaal gebracht.²³⁷ Daarmee werden niet alleen bestaande geschillen overzichtelijk vastgelegd, maar kregen de nieuwe rechten van de stad een visueel en juridisch fundament. De kaart diende als een instrument om toekomstige conflicten over eigendom en rechten voor te zijn en om het stedelijke gezag duurzaam in de bestuurlijke verhoudingen van de polder te verankeren.

²³² EL, SA II, invr. 1675. Van Hout schreef aan de advocaat Berendrecht dat hij moest benadrukken in Den Haag dat het vangen van de konijnen ‘zal comen te profiteren zoe ende vermeerderinge ende tienden tvoors. capittel toecomende als ende huijren van hare landen.’

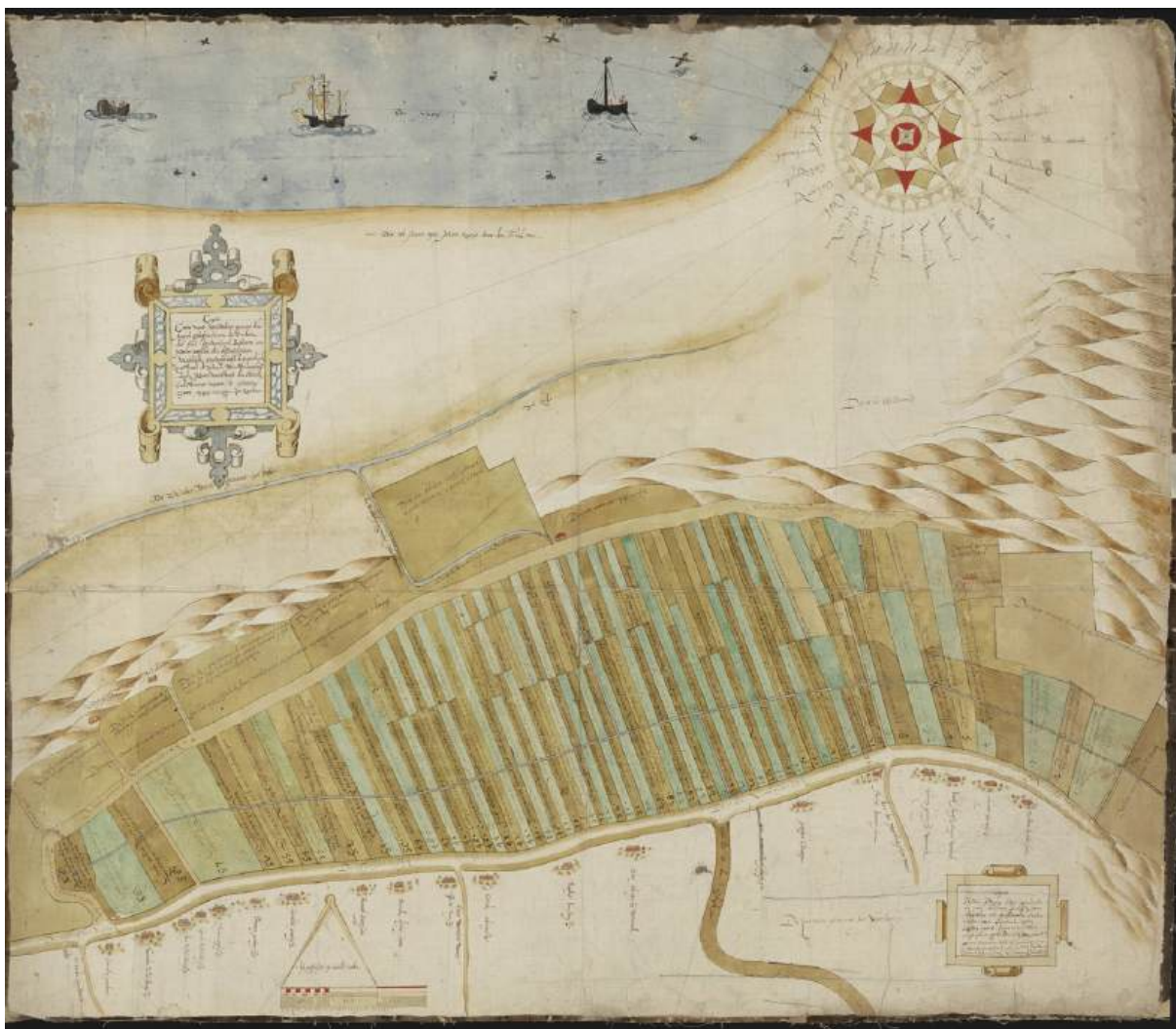
²³³ EL, SA II, invnr. 1675. Brief van Willem van Berendrecht aan Jan van Hout 23 april 1589. In een brief van april schreef de advocaat van de stad, Willem van Berendrecht, aan Van Hout dat de Rekenkamer een nieuwe scheiding hadden uitgevoerd, zonder dat dit op veel steun kon rekenen van de ingelanden.

²³⁴ EL, SA II, invnr. 7461, Rekeningen van de tresorie 1589, sectie reizen. Hij combineerde deze bezoeken aan de Rekenkamer waar hij moest zijn voor een verscheidenheid aan lopende zaken die de stad.

²³⁵ De commissie van het Gerecht is overgeleverd in EL, SA II, 1675.

²³⁶ EL, SA II, invnr. 7461. ‘Noch aen Jan van Hout secretaris betaelt negen guldens uijt zaeke dat hij op maendage den xxxix mej voorleden (...) van steder wege te assisteren opte generaele metinghe van het gehele Nienlant mitgadens van de zijpbanc ende gehele uijtergorsse’.

²³⁷ Zie figuur 9.



Figuur 9: Perceelkaart van de Andeel met boven de afgebakende buitengorzen. Gemaakt door Simon Franszoon van Merwen met hulp van Jan van Hout op basis van metingen gedaan in het voorjaar van 1589. NA, Verzameling Binnenlandse Kaarten Hingman, nummer toegang 4.VTH, invnr. 2383.

Zoals Martijn Storms in meerdere publicaties over kaarten en pre-kadastrale kaartboeken in de Lage Landen heeft laten zien, leidde de verschuivingen in het eigendom van geestelijke goederen in Holland tot de vervaardiging van nieuwe kaarten en kaartboeken: cartografie werd een middel om eigendom, gebruik en bestuursrecht opnieuw te definiëren.²³⁸ De nieuwe eigenaren lieten hun landerijen opmeten door gezworen landmeters en optekenen in fraai geïllustreerde kaartboeken.²³⁹ Van Hout was doordrongen van de mogelijkheden van cartografie in het beslechten van bestuurlijke en juridische kwesties. Bovendien bezat hij allerlei cartografische instrumenten, waardoor we kunnen veronderstellen dat hij een actieve rol had in de metingen.²⁴⁰ P.J.M. de Baar heeft daarnaast laten zien hoe Van Hout in

²³⁸ Martijn Storms, 'Het landbezit van de Universiteit Leiden in kaart', *De boekenwereld* 34, nr. 4 (2020): 20-28; Martijn Storms, 'Prekadastrale kaartboeken in Nederland', in *Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703*, onder redactie van M. Hamelers en A. van Noort (Bussum, 2019), 10-27.

²³⁹ Roger J. P. Kain en Elizabeth Baigent, *The Cadastral Map. In the Service of the State. A History of Property Mapping* (Chicago & Londen, 1992), 24-27.

²⁴⁰ Bostoën, de Baar, en Walle, *Jan van Houts nalatenschap*, 48.

deze jaren een centrale rol speelde in de ontwikkeling van cartografische projecten zoals het Grachtenboek en het Stratenboek. Deze boeken combineerden tekst en kaart om eigendomsverhoudingen, onderhoudsplichten en infrastructuurbeheer systematisch te documenteren. In het Stratenboek werd bijvoorbeeld nauwkeurig vastgelegd welke bewoners verantwoordelijk waren voor het onderhoud van hun straatdeel, terwijl het Grachtenboek diende om rechten en plichten rond bruggen en kaden juridisch te verankeren.²⁴¹ Het in kaart brengen van de buitengrenzen van de Andeel volgde dezelfde logica: door de grenzen nauwkeurig vast te leggen kon de stad haar aanspraken als nieuwe gezagsdrager in het gebied onderbouwen en haar bestuurlijke positie juridisch ook voor de toekomst versterken. Deze casus illustreert hoe de stad, bij het overnemen van voormalige geestelijke goederen, niet alleen oude archiefstukken activeerde, maar ook nieuwe administratieve en visuele middelen inzette om haar gezag concreet vorm te geven.

‘Des stads landen’

Naast de strategische inzet van het archief in meer structurele bestuurlijke processen, zoals in de Nieuwlandse polder, zien we in de zomer van 1589 hoe Van Hout het materiaal ook op kleinere schaal, in concrete eigendomsgeschillen, wist te benutten.²⁴² In dat jaar reisde hij af naar de ambachtsheerlijkheid Kethel, nabij Schiedam, vanwege een conflict over voormalig kloosterland. André van Noort heeft gewezen op de actieve rol van Van Hout in deze kwestie, met bijzondere aandacht voor de kaart die hij van het betwiste perceel vervaardigde.²⁴³ Anders dan in de Nieuwlandse polder, waar de stad langdurig haar positie binnen het polderbestuur moest uitbouwen, betrof het hier een kleinschalig geschil dat het Leidse stadsbestuur nadrukkelijk buiten formele gerechtshoven om, ‘int vruntelicken’, wilde afwikkelen.²⁴⁴ Hoewel het dossier rond dit conflict beperkt van omvang is, laat het zien dat Van Hout ook in dergelijke alledaagse kwesties zijn opgebouwde archief wist aan te wenden als juridische bron van legitimatie. Vijf jaar na de afronding van de grote inventarisaties functioneerde het kloosterarchief inmiddels als flexibel instrument, waarmee Van Hout de uiteenlopende eigendomsaanspraken van de stad kon onderbouwen – zowel in complexe bestuursstructuren als bij incidentele lokale geschillen.

Het dossier bestaat uit een aantal verschillende documenten die als bronnen dienden voor een rapport dat Van Hout over de kwestie had laten opstellen en dat hij gepresenteerd had tijdens een vergadering van het Leidse Gerecht.²⁴⁵ In zijn rapport gaf Van Hout een omschrijving van het geschil

²⁴¹ P.J.M de Baar, ‘Jan van Hout en zijn stratenboek en grachtenboek’, in *Up and Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (Leiden, 1985), 5-18.

²⁴² EL, SA II, invnr. 8642, Bijlagen bij de rekeningen van de vestmeester 1589.

²⁴³ André van Noort, ‘#VVDW: een kaart uit 1589 van alleskunner Jan van Hout’, Erfgoed Leiden en omstreken, 22 september 2023.

²⁴⁴ EL, SA II, invnr. 8642.

²⁴⁵ De bundel met extracten bevat een verwijzing naar het gerechtsdagboek zie: EL, SA II, invnr. 45, Gerechtsdagboek A2 1587-1590, f.218.

over het eigendom van een stuk land. Om de achtergrond van het geschil te begrijpen, moeten we kijken naar de omstandigheden waaronder het bezit in Kethel sinds het begin van de opstand was versplinterd. De inwoners van de Kethel hadden aanzienlijk geleden door de oorlogshandelingen en in 1573 -1574 werd het dorp vrijwel volledig verwoest.²⁴⁶ Het doorsteken van de dijken in Holland had ervoor gezorgd dat een groot deel van het Hollandse platteland onder water kwam te staan, waaronder ook het land in Kethel.²⁴⁷ Het weggetrekken van water en het herstel van de complexe infrastructuur van dijken, kanalen en weteringen kon lang duren. Rondom Leiden duurde het bijvoorbeeld ruim zes jaar voordat de oude situatie weer enigszins was hersteld.²⁴⁸ De oorlog en de inundaties moeten ervoor hebben gezorgd dat terugkeren naar de voormalige bezitsverhoudingen in Kethel geen vanzelfsprekendheid was.

In de jaren 1580 was de situatie rond de percelen in het ambacht van Kethel voldoende duidelijk geworden om aanspraken te kunnen maken, maar het lijkt erop dat vragen over eigendomsverhoudingen en voormalig gebruik nog geruime tijd onduidelijk bleven. De juridische rollen in de ambacht van Kethel bevatten allerlei aanwijzingen dat de inwoners naar het gerecht gingen om rechten op grond, huizen, of inkomsten die ze hadden vóór het uitbreken van de “troebelen” te laten vastleggen.²⁴⁹ Het herstellen van de eigendomsverhoudingen bleek in de praktijk vaak problematisch: verschillende partijen deden tegelijkertijd aanspraken op dezelfde gronden. Dat gold vooral voor landerijen die vóór de Opstand aan geestelijke instellingen hadden toebehoord. Ambachtsheren, dorpsbesturen en privépersonen beweerden in het bezit te zijn van inkomsten uit de bezittingen van de voormalige kloosters, kerken en andere geestelijke instellingen. Het dossier laat zien hoe Van Hout in het bezitsverleden dook van de Regulieren in Kethel om de recent verworven rechten van de stad te doen gelden. Daarvoor wendde hij zich uiteraard tot zijn kloosterarchieven.

Laten we daarom beginnen met de feiten, of in elk geval zoals Van Hout die waarschijnlijk aan het Leids Gerecht presenteerde. Deze situatie vinden we weergegeven op een fraaie kaart die Van Hout in juni 1589 ter plekke tekende van het perceel en de omliggende stukken grond. Op de kaart zien we de percelen, gelegen tussen de Oude Dijk en de Oude Slimme Wetering. Het stuk grond waar het om ging markeerde hij met het cijfer drie. Uit de korte beschrijving blijkt dat het ging om een perceel van

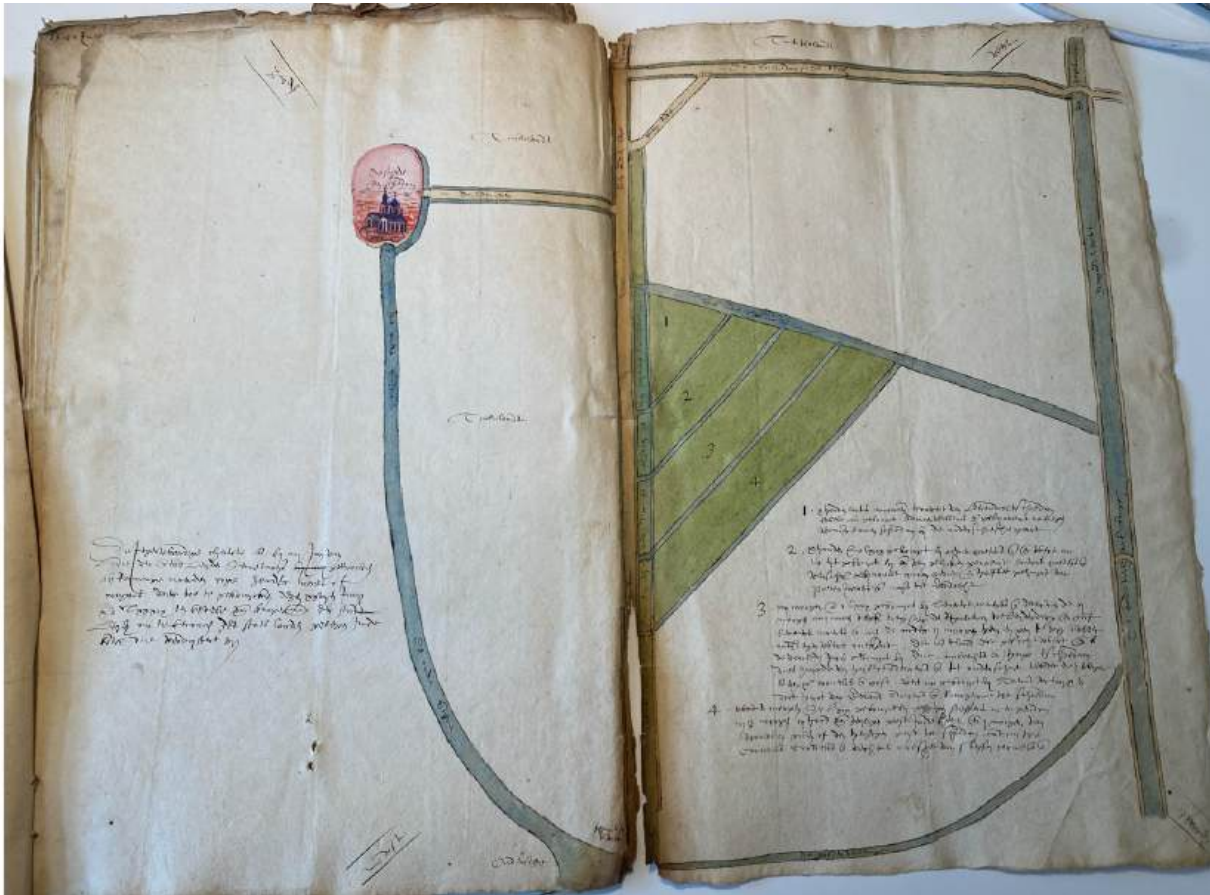
²⁴⁶ J.M.M. Jansen, *Inventaris van de archieven van ambachten, municipaliteiten, en gemeentebesturen van Kethel, Spaland, en Nieuwland. (1520) 1560-1941 (1951)* (Schiedam, 1992), 15.

²⁴⁷ Groenveld, *‘Van vyanden und vrienden bedroevet’*, 24-25.

²⁴⁸ Marjolein 't Hart, *The Dutch Wars of Independence: Warfare and Commerce in the Netherlands 1570-1680*, Modern Wars in Perspective Series (Abingdon/New York, 2014), 151-55.

²⁴⁹ Aan het begin van de jaren 1580 verklaarde twee oudere dorpelingen dat een zekere Krijn Cornelisz. voor de troebelen in Kethel woonde, daar tapte, en dat zijn woning bereikbaar was geweest via een brede brug die gedurende de onlusten door soldaten was verwoest; getuigenissen die Krijns aanspraak op zijn bewoning en toegang tot het erf ondersteunden. Gemeentearchief Schiedam (hierna GS), 375 Archieven van ambachten, municipaliteiten, en gemeentebesturen van Kethel, Spaland, en Nieuwland. (1520) 1560-1941 (1951) (hierna AKS), invnr. 87, Bijlagen bij de dingboeken, nr. 100. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn <https://archief.schiedam.nl/nadere-toegangen/NT34.pdf>; Enkele jaren later verklaarde de tachtigjarige Neeltgen Dircxdr. dat haar man Claes Alewijnsz., met wie zij ongeveer veertig jaar op een woning in Kethel had gewoond, voor de troebelen als bezitter van die woning was erkend, en daarbij jaarlijks de pacht ontving van omliggende gronden. GS, AKS, invnr. 83, nr. 825, f. 173. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn <https://archief.schiedam.nl/nadere-toegangen/NT30.pdf>.

vier morgen (ongeveer 3 hectare). De kaart was niet op schaal, zo schreef Van Hout op de linker pagina, maar hij had deze kaart gemaakt op last van de burgemeesters van Leiden ‘omme te becomen des stads landen gelegen in de Kethel die verduijstert zijn’.²⁵⁰ Dat Van Hout de landerijen op deze manier omschreef, betekent dat hij veronderstelde dat de twee morgen land in Kethel in verkeerde handen waren gevallen.²⁵¹



Figuur 10: Kaart van de verduisterde percelen gemaakt door Jan van Hout. SA II, invnr. 8462.

In de zomer van 1589 beweerde Elandt Adriaenszn de eigenaar te zijn van de vier morgen.²⁵² In Kethel zullen weinigen aan zijn eigendomsrechten hebben durven twijfelen. Hij was een gevestigd man en was gedurende de jaren 1560 en 1570 burgemeester geweest in Schiedam. Het lijkt erop dat hij zijn politieke en economisch kapitaal niet onbenut had gelaten en had aangewend voor de aankoop van grond buiten de stad.²⁵³ Na verloop van tijd bezat hij een substantiële portefeuille onroerende goederen en had alleen

²⁵⁰ EL, SA II, invnr. 8462. De aantekening staat op de linkerpagina afgebeeld in figuur 10.

²⁵¹ Middelnederlands woordenboek s.v. “verduisteren”.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M075320>

²⁵² EL, SA II, 8462. Volgens het rapport van Van Hout. Bij “3” staat dat het land “Nu gebruijckt bij Tatus (?) Vrenczn, die t huijrt van Elandt Adriaenszn burgemeester tot Schiedam.”

²⁵³ Het lijkt erop dat hij na de overgang van Schiedam naar de Opstand Elandt zijn politieke kapitaal was kwijtgeraakt, aangezien hij niet meer als burgemeester staat genoemd. Het kan best zijn dat hij als katholiek bij de zuivering van het stadsbestuur definitief het veld heeft geruimd. Dit maakt zijn conflict met de stad Leiden des te interessanter. ‘Adriaensz Elandt’, Historische kring Schiedam, De geschiedenis van Schiedam, z.d., geraadpleegd 3 mei 2025.

al in Kethel ruim 12 morgen land (ongeveer 10 hectare).²⁵⁴ Dankzij een aantal opmerkelijke getuigenissen opgesteld door de plaatselijke schepenbank weten we bovendien dat hij een comfortabel huis en hofstede bezat in het dorp.²⁵⁵ Kortom, Elandt ging door het leven als een respectabel en geloofwaardig man, wiens eigendomsclaims niet zomaar terzijde geschoven konden worden.

De voormalige burgemeester leverde een notariële akte aan ter ondersteuning van zijn eigendomsclaims. In deze akte presenteerde hij zijn versie van de eigendomsgeschiedenis van het perceel: volgens het stuk had in 1540 een zekere Lenaert Maertszn de vier morgen land in gebruik. Twee morgen zou hij in eigendom hebben gehad, terwijl hij over de andere twee morgen het recht had pacht te innen. De akte verklaarde bovendien dat Lenaerts goederen na zijn overlijden zouden overgaan op zijn nakomelingen. Uit Van Houts rapport blijkt dat Elandt met deze akte probeerde aan te tonen dat hij de vier morgen via de kinderen van Lenaert Maertszn eerlijk had verworven. Hij was daarmee gerechtigd de pachtinkomsten te innen van de volledige vier morgen, dat was in elk geval wat hij toch al enige jaren deed.²⁵⁶

Maar Van Hout was ‘niet geheel tevreden’ met het aangeleverde bewijs van de voormalige burgemeester. Hij schreef dat Elandt in ‘faute van bewijs’ was gebleven bij het aantonen van het volledige eigendom, en dat diens titel slechts betrekking had op een deel van de vier morgen.²⁵⁷ Om dat aan te tonen, produceerde Van Hout een oudere akte uit 1494, waarin de twee resterende morgen expliciet als eigendom van het klooster van de Regulieren in Leiderdorp werden vermeld.²⁵⁸ Het was nog maar vijf jaar geleden dat hij vele uren had doorgebracht met de stukken en papieren van de Regulieren en het is niet uitgesloten dat hij het charter had herinnerd. Maar zelfs als zijn geheugen hem in de steek had gelaten, kon hij gebruik maken van zijn eigen geografische index, waar hij slechts moest zoeken onder “Kethel” en waar hij het charter onder nummer 283 snel zal hebben had gevonden.²⁵⁹ Met deze akte – waarin twee morgen grond werd verleend aan de Regulieren van Leiderdorp – ondermijnde hij de claim van Elandt en herleidde hij een deel van het perceel tot het geestelijk goederencomplex van

²⁵⁴ Zijn nazaten verkochten 5 morgen van dit land in de jaren 1630 voor 4500 pond. GS, AKS, invnr. 172, Protocollen van schout en schepenen, nr. 59, f. 45. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn <https://archief.schiedam.nl/nadere-toegangen/NT122.pdf>.

²⁵⁵ Dit weten we omdat de man die de dakpannen had gelegd op het huis van de burgemeester verstrikt was geraakt in een web van aantijgingen en insinuaties. Hij werd ervan beschuldigd dat hij zich door ‘raad of ingeving van de boze vijand van de hellen’ met een koe had ingelaten op een manier die ‘niet betamelijk is voor god en voor alle Christenmensen te verhalen of vertellen en gerekend wordt voor de mensen van deze wereld voor boggerij’. GA, AKS, invnr. 87, Bijlagen bij de dingboeken, akte 101. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn <https://archief.schiedam.nl/nadere-toegangen/NT34.pdf>. Elandt bezat ook een huis en erf in de Lange kerkstraat in Schiedam. GA, AKS, invnr. 327, Giftboek akten van transport en onroerende zaken, nr. 1412, f.349. Bewerkt door Anthonius van der Tuijn <https://archief.schiedam.nl/nadere-toegangen/NT59.pdf>.

²⁵⁶ EL, SA II, 8462, rapport van Jan van Hout.

²⁵⁷ Ibid.

²⁵⁸ EL, SA II 8462, kopie van een charter waarin de priorinne van het convent van Jerusalem Regularissen in Utrecht bekend maakt dat ze twee morgen gelegen in Kethel verkochten aan de Regulieren in Leiderdorp.

²⁵⁹ EL, Kloosters, Invnr. 1654, f.59.

de Regulieren.²⁶⁰ De burgemeester kon daarom geen aanspraak maken op de gehele vier morgen en Van Hout schreef dan ook dat deze bewering 'mitdesen wurt ontkent'.²⁶¹

In het akkoord dat de stad uiteindelijk met Elandt sloot, erkende deze schoorvoetend huurder te zijn van 'stads landen' en beloofde hij de onterecht geïnde pachtsommen terug te betalen.²⁶² Van Hout ging echter verder dan het weerleggen van Elandts claims. Na het akkoord liet hij een nieuwe kaart maken waarop de stadsbezittingen duidelijk waren afgebeeld. Bij inspectie had hij vastgesteld dat een



Figuur 11: Het stuk land in Kethel nogmaals, maar deze keer met de grens ingetekend, aangegeven bij B.B waar 'een dam daer mede de twee campen aen den anderen sij verheelt'. EL, SA II, 8462.

sloot, die ooit de grens vormde tussen het Regulierenland en Elandts bezit, was dichtgegroeid. Op de nieuwe kaart was de grens weer scherp zichtbaar, waardoor de stadsclaim tastbaar en juridisch onderbouwd werd vastgelegd. Net als eerder bij het Andeel, diende de kaart niet alleen om grenzen te tonen, maar als bewijsstuk én toekomstig controlemiddel. Zo laat het dossier-Kethel zien hoe Van Hout archief en kaart samen inzette om stedelijk gezag over voormalig geestelijk bezit juridisch, visueel en administratief te bevestigen.

²⁶⁰ EL, SA II, 8462, rapport.

²⁶¹ EL, SA II, 8462, notitie op de kaart bij 3.

²⁶² Ibid. Rapport.

Een nieuwe bezitsorde

De consolidatie van de kloostergoederen in onder meer Kethel en de Nieuwlandse polder toont hoe de stad, door een combinatie van gedegen archiefonderzoek, nauwkeurig veldwerk en juridische interventies, haar positie als nieuwe beheerder systematisch en zorgvuldig wist te vestigen. Het archief van de Regulieren bood de stad niet alleen juridische titels, maar vooral de historische legitimatie en bestuurlijke samenhang die nodig waren om het nieuwe stedelijke eigenaarschap als vanzelfsprekend en legitiem te presenteren. In Leiderdorp was de stad echter al sinds het contract met de Staten in 1579 in eigendom van de daar gelegen landerijen. Dat was de reden dat het stadsbestuur in Leiderdorp niet dezelfde problemen ondervond als elders. Er zijn vooralsnog geen dossiers gevonden die getuigen van grote problemen in het beheer of grensgeschillen. Misschien ook daarom kreeg de stad in 1590 van de Staten toestemming de 130 morgen (ongeveer 104 hectare) van de Regulieren in Leiderdorp te verkopen.²⁶³ Ook dat was echter een uitdaging, zij het een andere. Hier moest de stad een overdracht van bezittingen documenteren, waardoor er in de toekomst geen conflicten of twijfels over het gekochte en verkochte bezit zouden kunnen bestaan.

De verkoop van de goederen van de Regulieren in Leiderdorp was de eerste in een reeks grote vervreemdingen van voormalig kloosterbezit aan het begin van de jaren 1590. In 1592-93 werden ook grote delen van de landerijen van de kloosters verkocht die sinds 1575 waren toegewezen aan de universiteit.²⁶⁴ Deze reeks aan verkopen genereerden een omvangrijke administratie. Tot nu toe is deze administratieve productie vooral bestudeerd vanuit de logica van de verkoop zelf: als kwantificerende ordening om de waarde en omvang inzichtelijk te maken.²⁶⁵ Maar de zorgvuldig samengestelde documenten en kaarten dienden daarnaast een minstens zo cruciale functie: zij boden juridische zekerheid over eigendom en overdracht aan de nieuwe kopers. Daarmee presenteerde de stad zich als een betrouwbare en rechtvaardige verkoper, die de belangen van haar burgers beschermde en een ordentelijke overdracht waarborgde. De rentmeesters, burgemeesters en vroedschapsleden die deze verkopen begeleidden, waren nauw verbonden met het stedelijke bestuur dat na de crisisjaren het beheer over het voormalige geestelijke vermogen had overgenomen. In het verdere verloop zal blijken dat sommigen van hen ook op andere manieren bij het verkoopproces betrokken waren. Het is daarom zinvol om, naarmate we de verschillende vormen van documentatie bespreken, ook aandacht te besteden aan de vraag wie deze nieuwe eigendommen verworven.

De documentatieproductie rond de verkoop van de goederen in Leiderdorp was het resultaat van een gelaagd administratief proces. Aan de basis lag de lopende financiële administratie van de rentmeesters: bestaande rekeningen, pachtregisters en huuropbrengsten boden het noodzakelijke

²⁶³ EL, SA II, invnr. 1683. Het getal is van een raming van de te verkopen landerijen. NA, SvH, invnr. 1364.26.

²⁶⁴ Sluijter, *Tot circaet*, 90-95.

²⁶⁵ In het bijzonder: Witkam, *De financiën*, 1979; Sluijter, *Tot circaet*.

uitgangspunt om de economische waarde van de landerijen vast te stellen.²⁶⁶ Zoals Witkam heeft benadrukt, vormde deze financiële documentatie het primaire fundament voor de waardebepaling en ramingen.²⁶⁷ Maar achter deze actuele cijfers school een tweede laag van documentatie, die minstens zo essentieel was voor de juridische onderbouwing van de verkopen.²⁶⁸ Het onroerend goed moest immers niet alleen worden gewaardeerd, maar ook in zijn eigendomstitels worden geverifieerd en begrensd. Hiervoor deden de rentmeesters en landmeters in belangrijke mate een beroep op het eerder geïnventariseerde kloosterarchief van de Regulieren. Tussen de administratie vinden we talloze verwijzingen naar eigendomscharters, overdrachtsakten en akten van belening, die dienden om de juridische status van de afzonderlijke percelen te reconstrueren en waar nodig te onderbouwen.²⁶⁹ Juist de beschikbaarheid van de kloosterarchieven stelde de stad in staat voor elk perceel de keten van eigendomsoverdrachten te reconstrueren, eventuele aanspraken van derden te identificeren en zo twijfel over de rechtsgeldigheid van de verkoop te voorkomen. In een periode waarin veel eigendomsrechten door de secularisatie en politieke omwentelingen onder druk waren komen te staan, bood deze documentatie de nieuwe kopers de noodzakelijke zekerheid dat hun aankopen onbetwist waren.

Het werk mondde uit in een gedetailleerd overzicht van de voormalige regulierengoederen: per perceel werden waarde, recente huurprijzen, afmetingen en belendingen nauwkeurig vastgelegd.²⁷⁰ De metingen werden verricht door gezworen landmeter Salomon Davidszn van Dulmanhorst, die later ook een kaart van de verkochte percelen vervaardigde.²⁷¹ Of hij daarbij direct werd ondersteund door Van Hout is onbekend aangezien we geen onkostenvergoeding vinden in de stadsrekeningen, maar gezien diens recente werk aan de inventaris van het regulierenarchief is het voorstelbaar dat hij de landmeter van aanvullende overzichten heeft voorzien.

²⁶⁶ EL, SA II, invnr. 1683. Zie bijvoorbeeld extracten uit de rekeningen van rentmeester Claes Dirckszn van Montfoort. Het dossier bevat ook een overzicht met geschatte huuropbrengsten, die ook uit financiële administratie lijkt voort te komen.

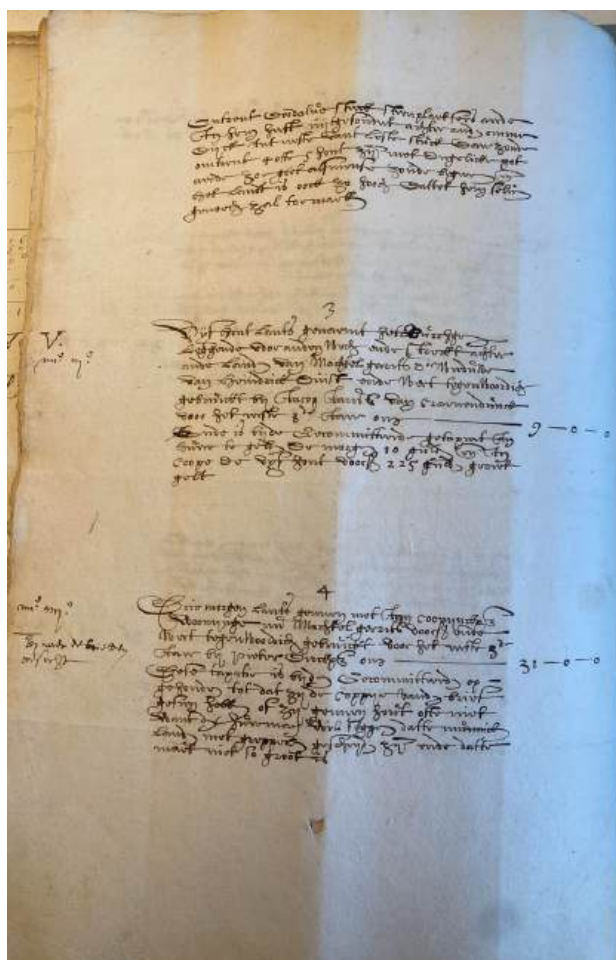
²⁶⁷ H.J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*, vol. 5 (Leiden, 1982), 329-37.

²⁶⁸ EL, SA II, 1683. Het dossier bevat allerlei kopieën akten uit het archief van de Regulieren over dijkrechten en andere kleinere rechten, waarvan het helaas niet meer precies is te achterhalen bij welk perceel ze horen.

²⁶⁹ EL, SA II, invnr. 1683 bevat bijvoorbeeld kladschetsen van percelen aan de hand van Van Hout die voorzien zijn van de belendingen en een verwijzing naar het nummer in de inventaris van Van Hout.

²⁷⁰ EL, SA II, invnr. 1683.

²⁷¹ Zie hierbeneden.

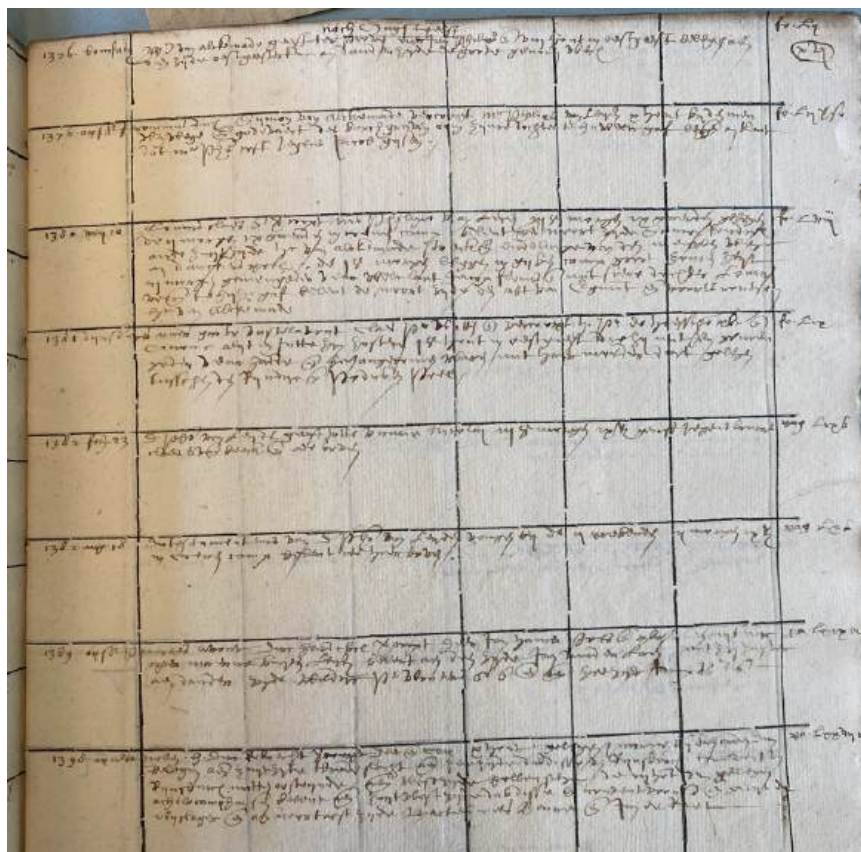


Figuur 12: Folio uit de gedetailleerde beschrijvingen van landerijen in Leiderdorp. In de kantlijn een aantekening van Van Hout over de corresponderende originele brieven van het perceel. EL, SA II, invnr. 1683

Mogelijk stelde hij, zoals hij dat enkele jaren later voor het Sint-Pancraskapittel deed, een handzaam register samen waarin percelen, grenzen en verwijzingen naar de originele akten overzichtelijk waren vastgelegd.²⁷² In elk geval groeide het boekwerk dat werd samengesteld om het landbezit te ordenen en archiveren uit tot het centrale administratief knooppunt waar financiële gegevens, landmetingen en oude eigendomstitels samenkwamen. Dit administratieve geheel maakte niet alleen de verkoop mogelijk, maar waarborgde ook de juridische zekerheid van de overdrachten. Jan van Hout speelde wederom een sleutelrol, wat blijkt dat zijn handschrift vrijwel op elk document in het dossier is te zien.²⁷³

²⁷² Op 17 juli 1608 besloot het gerecht landmeter Jan Pieterszn Dou de landerijen van het kapittel te laten meten en kaarten te laten maken. EL, SA II, Gerechtsdagboek 50F, f.334. In het archief van het kapittel bevindt zich een handzaam boekje, waarschijnlijk van de hand van Van Hout dat met een systematische ordening van percelen en belendingen het werk van Dou “mit meerder vrucht ende dienst te beginnen en voltrecken”. EL, Kerken, invnr. 1236. De verwijzingen in het repertorium zijn naar EL, Kerken, invnr. 407.

²⁷³ EL, SA II, invnr. 1683. Staet ende verbael vande landen der Regulieren gelegen in Leyderdorp toecoomende de Stat Leyden. Verdeeld in 34 uitvoerig beschreven percelen die vermoedelijk allemaal zijn gecontroleerd tegen de originele brieven aangezien bij enkele de aantekening staat: ‘Zij nader brieven gesocht’.



Figuur 13: 'Repertorium' van de inventaris van het kapittelarchief. Het schrift heeft een handzaam formaat, ideaal voor meenemen op een inspectie of voor snelle referentie. De percelen zijn geografisch geordend en bevat informatie over de liggingen en grootte van de percelen. EL, kerken, invnr. 1236.

De percelen werden ook ingetekend op een nieuwe perceelkaart. Martijn Storms heeft erop gewezen dat deze kaarten de kopers vermoedelijk hielpen bij het lokaliseren van de gronden waarop zij hun bod konden uitbrengen. De visuele weergave maakte het niet alleen eenvoudiger om het land in het veld terug te vinden, maar bood ook overzicht over de omvang, ligging en samenhang van de te verkopen percelen. Ook van het omvangrijke kaartboek dat de landmeters Jacob van Banchem, Symon Aerntsz van Beuningen en Salomon Davidsz van Dulmanhorst (1553-1600) in opdracht van de Staten vervaardigden voor de verkochte universitaire landerijen, heeft Storms laten zien dat zij dankzij hun geografische ordening, schaalvastheid en systematische nummering functioneerden als administratieve instrumenten.²⁷⁴

Tegelijkertijd, zo heeft Storms gesuggereerd, hadden deze kaarten een symbolische betekenis: door het bezit nauwkeurig en overzichtelijk af te beelden, visualiseerden zij de omvang van het nieuwe universitaire vermogen en gaven zo letterlijk vorm aan het eigendom van de jonge instelling.²⁷⁵ Hieraan kunnen we toevoegen dat deze symbolische betekenis verder ging dan het simpelweg etaleren van eigendommen. De kaarten verleenden de verkochte percelen een duidelijke geschiedenis en herkomst, waarmee zij de oorsprong en legitimiteit van het bezit visueel benadrukten. Zo markeerde Dulmanhorst op de kaart die hij in 1590 vervaardigde voor de verkoop in Leiderdorp de landerijen van de Regulieren met een opvallende rode kleur, waardoor de percelen goed voor de kopers zichtbaar waren: voor het

²⁷⁴ EL, Kloosters, invnr. 1656, Chaertbouck van alle landen eertijts den Conventen van Roomburch, Mariënpoeel, Barnaerdyten, ElffM. Maechden. Voor de achtergrond zie: Witkam, *De financiën*, 1982, 5:336, noot 2.

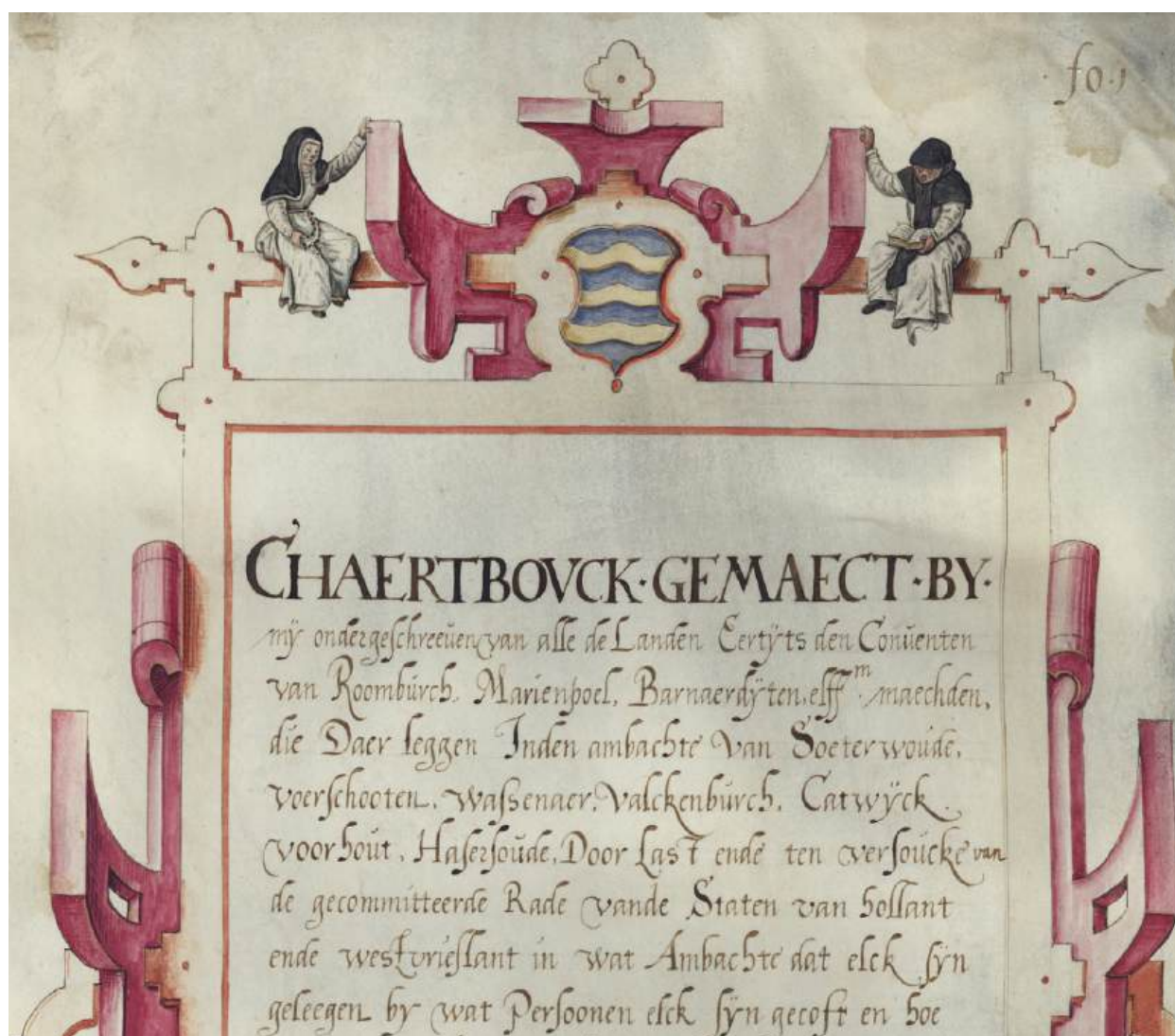
²⁷⁵ Storms, 'Het landbezit van de Universiteit Leiden in kaart'; Storms, 'Prekadastrale kaartboeken in Nederland'.

eerst werden de landerijen van de Regulieren in Leiderdorp afgebeeld als een herkenbare eenheid, direct terug te voeren op de voormalige bezitter. Allerlei herkenbare plekken zijn aangegeven, zoals bijvoorbeeld de plek waar het Regulierenklooster had gestaan. Van Hout stelde dat men nauwelijks nog wist waar de kloosters stonden, maar op Dulmanhorsts kaart werd de locatie toch nauwkeurig aangeduid – een teken dat hun plaats nog steeds herinnerd werd.



Figuur 14: Kaart die Salomon Davidsz van Dulmanhorst maakte van de bezittingen van de Regulieren in Leiderdorp 1590. Erfgoed Leiden, Beeldbank.

Het kaartboek dat Dulmanhorst later samen met zijn collega's vervaardigde na de verkoop van de universitaire landerijen, verwees op soortgelijke wijze naar de voormalige eigenaars, en versterkte daarmee het beeld dat de percelen nauw verbonden waren met hun kloosterlijke herkomst. Door de kloosterbezittingen herkenbaar te blijven aanduiden, werd de overgang van kerkelijk naar stedelijk en particulier bezit gepresenteerd als een beheerste voortzetting van een bestaande ordening. Een opvallend detail uit het kaartboek is het titelblad, vervaardigd door Jacob van Banchem.²⁷⁶ Boven de opdracht aan de landmeter om de voormalige kloosterlanderijen en hun nieuwe eigenaars in kaart te brengen, tekende Van Banchem twee geestelijken: een non die in alle rust haar rozenkrans door haar handen laat glijden, en een monnik verdiept in zijn lectuur. Deze serene voorstelling contrasteert scherp met de werkelijkheid



Figuur 15: Detail uit het kaartboek van de landverkoop van de Leidse buitenkloosters. EL, Kloosters, invnr. 1656, f.1.

²⁷⁶ EL, kloosters, invnr. 1656, f. 1.

waarin de kloostergoederen vanaf 1572 onder politieke en militaire druk aan de geestelijken waren onttrokken. Zoals Carolina Lenarduzzi heeft aangetoond, leefde in katholieke herinneringsculturen het beeld voort van een onrechtvaardige beroving: het verlies van kerken, kunst en bezittingen werd beleefd als ordinaire diefstal, een schending van goddelijke én menselijke orde.²⁷⁷ Tegen deze achtergrond kan de visuele erkenning van de oorspronkelijke kloostereigenaars ook worden gelezen als een poging tot culturele neutralisatie van dat verlies – een esthetisch gebaar dat de scherpe randen van de onteigening wist te verzachten, zonder deze ongedaan te maken. Juist door de vroegere beheerders zo vredig en onschuldig af te beelden, werd het gewelddadige karakter van de overgang verzacht en tegelijkertijd de legitimiteit van de nieuwe eigendomsorde subtiel versterkt.

Om deze zekerheid van de verkoop verder te waarborgen, was het daarnaast essentieel de identiteit van de kopers duidelijk te documenteren. In de laatste dagen van juli 1590 kwamen de geïnteresseerden bijeen in herberg De Gouden Hoorn in Leiderdorp, waar in de daaropvolgende dagen de landerijen van de Regulieren per opbod werden verkocht. De bijeenkomst vond plaats onder het toezien van de schepenen en schout van Leiderdorp, onder wiens autoriteit de overdrachten van eigendommen formeel plaatsvonden.²⁷⁸ De kopers werden geregistreerd in een boek, dat alle eerder besproken documentatie bijeenbracht: bij iedere koper werd het nummer van het perceel genoteerd dat hij had gekocht, terwijl een bijbehorende letter hem koppelde aan de desbetreffende kavel op de kaart van Dulmanhorst. Zo werd de registratie van de kopers tegelijkertijd een onderdeel van de bredere administratieve en juridische borging van de verkoop: koper, kavel, kaart en archief werden direct met elkaar verbonden.²⁷⁹

Deze nauwgezette vastlegging van kopergegevens laat zien dat zich onder de nieuwe eigenaren ook personen bevonden die zelf betrokken waren bij het opstellen van de administratie en de productie van de verkoopdocumentatie. Het waren dezelfde handen die de verkoop structureerden, legitimeerden én van de gelegenheid gebruikmaakten. Jan van Hout registreerde niet alleen de namen van de kopers, maar documenteerde zijn eigen aankopen in zijn herkenbare handschrift.²⁸⁰ Bij de verkopen van de goederen van Rodenburg, Mariënpool en de Warmondse kloosters in 1592-93 verwierf hij bovendien nog twee bosrijke percelen in Zoeterwoude, afkomstig van het voormalige Roomburgklooster. Zijn naam is op die kavels expliciet vermeld in het kaartboek.²⁸¹ Deze percelen kocht hij voor zichzelf, wat blijkt uit het feit dat ze bij zijn dood in 1609 nog steeds in zijn bezit waren.²⁸²

Van Hout stond daarin niet alleen. De verkooplijsten brengen een inmiddels vertrouwd netwerk van namen in beeld: vrijwel alle figuren die eerder een rol speelden in het administratieve en juridische

²⁷⁷ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek: subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570-1750*, 416.

²⁷⁸ EL, SA II, invnr. 1683.

²⁷⁹ Ibid. Het boek zit vastgemaakt aan de verkoopvoorwaarden.

²⁸⁰ Ibid. Van Hout kocht de percelen 10, 22 en 39. Ibid., f. 13v, f. 25r-v., f. 42. De percelen werden gekocht voor een totaal van bijna 1500 gulden (zijn jaarlijkse salaris in 1589 was 500 gulden) EL, SA II, invnr. 7461, Rekeningen van de tresorie ordinaris, sectie 'wedden'.

²⁸¹ EL, Kloosters, 1656.

²⁸² Bostoen, de Baar, en Walle, *Jan van Houts nalatenschap*, 26-30.x

kader rondom de overdracht, keerden terug als koper. Claes Dirckszn van Montfoort, rentmeester van de conventsgoederen en later van de universiteit, verwierf in 1592 vijf percelen van verschillende Leidse buitenkloosters.²⁸³ Gerrit Heynricszoon Schaeck, oud-rentmeester van Roomburg, kocht meerdere percelen van het klooster waar hij eerder zelf verantwoordelijk was geweest voor het beheer. Ook landmeter Jacob van Banchem, medeverantwoordelijk voor het opstellen van het kaartboek, kocht in 1590 grond van de voormalige Regulieren.²⁸⁴ Van Houts directe ambtelijke en bestuurlijke netwerk was eveneens goed vertegenwoordigd. Burgemeester Willem Janszn van Heemskerck (1526-1596) verwierf twee percelen van Engelendaal.²⁸⁵ Foy van Brouckhoven (1542-1610), rentmeester en baljuw van Rijnland, met wie Van Hout als secretaris van het baljuwschap veel had samengewerkt, trad eveneens op als koper van Regulierenland.²⁸⁶ Jacob van Leeuwen, schoonzoon van Van Hout en zijn klerk en begunsteling, figureert ook meermaals op in de koperslijsten.²⁸⁷ Op ze manier toont de administratie wat Koppenol opmerkte over Van Hout, namelijk dat ‘de optand hadden hem en de zijnen uiteindelijk welvaart en aanzien gebracht’.²⁸⁸ De documentatie laat echter vooral zien hoe Van Hout en zijn netwerk, door de verkoop zorgvuldig te documenteren, niet alleen de overdracht in goede banen leidden, maar zich ook blijvend toegang verschafte tot de welvaart die ermee gepaard ging.

Deze betrokkenheid geeft een intrigerende extra dimensie aan de documentatieproductie rond de verkopen. Jan van Hout en verschillende andere kopers wisten uit eigen ervaring hoe precair de zekerheid van eigendom kon zijn. Na hun terugkeer uit ballingschap probeerden Van Hout en Van Heemskerck hun sociale positie en materiële basis opnieuw op te bouwen.²⁸⁹ Zoals Geert H. Janssen heeft laten zien, probeerden voormalige bannelingen na 1573 hun sociale positie te herstellen door zich de roerende en onroerende goederen van katholieken toe te eigenen. Janssen wijst daarbij vooral op stedelijke bezittingen, maar de verkoopakten laten zien dat deze strategie zich ook uitstreckte tot de verwerving van voormalige kloosterlanderijen. De administratie van de landverkopen toont hoe Van Hout zijn vertrouwde met de kloosterarchieven gebruikte om nieuwe eigendomsclaims te onderbouwen – niet alleen voor de stad, maar ook voor zijn directe netwerk. Zo werd hij medevormgever van een nieuwe bezitsorde waarvan hij zelf een integraal onderdeel was.

²⁸³ EL, kloosters, 1659. Witkam, *De financiën*, 1979, 336.

²⁸⁴ EL, SA II, invnr. 1683, f. 35r-v.

²⁸⁵ EL, SA II, invnr. 1683. Hij kocht percelen 16 en 17.

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ EL, Kloosters, 1659. Hij kocht landen in Zoeterwoude.

²⁸⁸ Koppenol, *Leids heelal*, 43.

²⁸⁹ Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 22-23.



Figuur 16: Detail van een kaart van Jacob van Banchem. De nieuwe orde: de twee percelen van Jan van Hout naast die van Gerrit Heynricszn Schaeck en Jacob van Leeuwen. De nieuwe eigenaars van landerijen van het klooster Rodenburg. EL, kloostersn invnr.1659.

Van Houts monnikenwerk bleek van grote waarde. De analyse van het beheer, de verkoop en overdracht van de regulierengoederen toont hoe het kloosterarchief onder zijn leiding transformeerde in een cruciaal bestuurlijk en juridisch middel. Door historische eigendomstitels, grensbeschrijvingen en financiële gegevens systematisch te ordenen en te koppelen aan actuele landmetingen en kaarten, versterkte Van Hout de positie van de stad als rechtmatige eigenaar en verkoper op overtuigende wijze. Tegelijkertijd laat de documentatie zien dat deze kennis binnen een selecte kring circuleerde en dat de archiefinstrumenten ook dienden als middelen van zelfversterking. Van Hout en zijn netwerk traden niet alleen op als beheerders en verkopers, maar ook als kopers van de voormalige kloosterbezittingen. Zo werpt zijn werk een bijzonder licht op de dubbele werking van archivering in deze periode: het bood zekerheid en orde in tijden van institutionele verandering, maar stelde insiders ook in staat hun positie binnen de nieuwe orde veilig te stellen – en soms zelfs uit te breiden.

Conclusie

De Leidse schilder en geschiedschrijver Frans Janszn van Mieris (1686–1763) wijdde het eerste deel van zijn *Beschryving der stad Leyden* (1762) aan kerken, kloosters en godshuizen. Aangekomen bij het Cellebroederklooster citeerde hij uit archiefstukken van de weesmeesters, waaronder een rapport van stadssecretaris Jan van Hout uit 1576.²⁹⁰ Van Hout was dat jaar als ‘superintendent’ belast met de opheffing van het klooster en stelde een nauwkeurige inventaris op van gebouwen, kapel, huisraad en financiële stukken – een momentopname van het klooster bij zijn ontmanteling.²⁹¹ De stukken kwamen vermoedelijk terecht bij de weesmeesters, die zich op de stichtingsakte van 1421 beriepen om aanspraak te maken op de nalatenschap. In 1586 claimden zij de gebouwen, die inmiddels in gebruik waren als theologisch college. In de strijd werd ongetwijfeld Van Houts rapport als bewijsstuk ingezet.²⁹² Zo vormt de beschrijving van Van Mieris het slotstuk van een lange keten van overdracht waarin herbestemming, bureaucratie en bezitspolitiek samenkomen. De inventaris, ooit opgetekend om een einde te maken aan het Cellebroederklooster, werd bewaard als juridisch document en veranderde uiteindelijk in een bron van stedelijk geheugen. Daarmee belichaamt het rapport de paradox die we aan het begin hebben geïdentificeerd: het opheffen van de kloosters leidde tot de overleving van hun archief. Om het bezit voor de stad veilig te stellen moest Van Hout het kloosterverleden nauwgezet vastleggen – en alleen daarom kon het eeuwen later worden opgehaald door geschiedschrijvers als Van Mieris.

De afgelopen hoofdstukken hebben we gezien hoe de geschiedenis van dat kloosterverleden zorgvuldig werd bewaard en gebruikt door het Leidse stadsbestuur voor de verankering van een nieuwe bezitsorde. Na 1572 had het stadsbestuur geestelijke goederen in handen gekregen, waarvan het aanvankelijk niet duidelijk was wat er mee moest gebeuren. De burgeroorlog resulteerde in chaos, goederen werden vervreemd en verduisterd of verworven onder onduidelijke omstandigheden. Het stadsbestuur opereerde in een juridisch en bestuurlijk vacuüm. De ordonnanties van de Staten, bedoeld om richting te geven aan de secularisering, bleken tegenstrijdig en werden ingehaald door de bestuurlijke praktijk, waarin opportunisme en improvisatie de norm waren. De eerste pogingen tot consolidatie van deze bezittingen stuitten dan ook op tegenstand, mede door de wankelende juridische basis waarop rentmeesters en stadsbestuur opereerden. Nergens kwamen de verwarring en tegenstand zo scherp naar voren als in de rekeningen van de rentmeesters van de geestelijke goederen. Vooral op het platteland bleken kwesties over legitimiteit en eigenaarschap fundamentele problemen op te leveren. Hier liepen de Leidse rentmeesters Andries Schot en Claes Dirckszn van Montfoort en hun collega's elders in

²⁹⁰ Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden: haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagsche gedaante, stigtingen van kerken, kloosters, godshuizen, en andere aanmerklyke gebouwen, zoo geestlyke als waereldlyke, derzelver byzondere toestand en bestieringe. enz.*, vol. 1 (Leiden, 1762), 134-48.134-148.

²⁹¹ Koppenol, ‘Jacht op een Jongeling’.

²⁹² S.M.C. Leupen, ‘Het Leidse Cellerbroedersklooster’, *Leids Jaarboekje*, 1992, 33-50.

Holland tegen een hele reeks van problemen, die weliswaar in de literatuur zijn erkend, maar waarvan de implicaties nog nauwelijks van zijn onderzocht.²⁹³

Hoewel de rekeningen in het Nationaal Archief te omvangrijk waren om allemaal te onderzoeken, leverde een willekeurige greep uit deze rekeningen interessante aanwijzingen op waaruit valt af te leiden dat de tegenstand tegen de nieuwe orde op het Hollandse platteland misschien wel eens groter was dan tot nu toe werd aangenomen. Vergezeld van deurwaarders en haakbusschutters, en “met periculen van lijve ende grooten ondanck van velen mensschen”, probeerden rentmeesters de pachten te innen, waarbij zij stuitten op weigeraars, hooghartige edellieden en dorpsbesturen die hun boeken gesloten hielden.²⁹⁴ Sinds Henk van Nierop de Opstand op het Hollandse platteland op de agenda zette, is veel werk verricht – met name door Marjolein 't Hart – om te laten zien hoe de Opstand voor boerengemeenschappen vaak desastreus uitpakte: door inundaties, plunderingen en economische ontwrichting.²⁹⁵ De rentmeesterrekeningen suggereren sterk dat de spanningen zich niet beperkten tot materiële schade, maar ook voortkwamen uit verzet tegen de bestuurlijke en religieuze herinrichting die met de Opstand gepaard ging. De moeite die rentmeesters hadden met het innen van pachten laat zien hoe moeizaam het nieuwe hervormde gezag in de praktijk vorm kreeg – zeker buiten de stadsmuren.

De Pacificatie bracht enige bestuurlijke stabiliteit en meer duidelijkheid over de omgang met geestelijke bezittingen. Voor Van Hout en de andere Leidse bestuurders betekende dit vooral dat er vanaf 1576 structureel moest worden gewerkt aan de duurzame onderbouwing van het stedelijk gezag over deze goederen. Dit resulteerde in een jacht op de kloosterarchieven van de Leidse kloosters. Ook hier was de weerstand veelzeggend. De Pacificatie garandeerde dat kloosterlingen werden voorzien van alimentatie. Dat men in Leiden de kloosterarchieven veelal ná 1576 in handen kreeg, lijkt erop dat we deze clausule in de Pacificatie wellicht moeten zien als een compromis aan de kant van de gereformeerde overheden. In ruil voor een alimentatie kregen zij eindelijk toegang tot de felbegeerde waardepapieren.²⁹⁶

Door zijn intensieve werk met de geestelijke archieven ontwikkelde Jan van Hout zich tot een expert in de geschiedenis van Leidse geestelijke instellingen. Zoals we hebben gezien verdiepte hij zich noodgedwongen in complexe eigendomsverhoudingen en ontcijferde lastig leesbare akten. Zijn ervaring in het ordenen van archiefmateriaal maakte hem tot een sleutelfiguur in de overgang van religieus naar stedelijk beheer. De kern van Van Houts werk lag in het creëren van overzicht en structuur: een nieuwe orde in de documentatie, die het verleden bestuurbaar maakte en het stadsbestuur in staat stelde zijn aanspraken duurzaam te onderbouwen. Niet alleen transformeerde hij de oude kloosterarchieven tot een concreet hulpmiddel voor het beheer van stedelijk bezit; door hun herkomstgeschiedenissen te ordenen

²⁹³ van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 229-30; Van Beuningen, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 10, 30, 39; Ebben, *Winnaars en verliezers*, 28-30; Witkam, *De financiën*, 1979, 1:26-47.

²⁹⁴ NA, RtA, invnr. 4590, f. 35.

²⁹⁵ 't Hart, *The Dutch Wars of Independence*.

²⁹⁶ Wellicht moet dit voortaan ook geen ‘pensioen’ meer worden genoemd. Fagel en Pollmann, *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden*, 183; Ebben, *Winnaars en verliezers*, 30.

en doorzoekbaar te maken, verleenden deze archieven ook impliciet legitimiteit aan nieuwe stappen van het stadsbestuur. Zo maakte Van Hout het verworven bezit beheersbaar – hij gaf het ook bestuurlijke vorm en betekenis. In andere woorden: hij creëerde het nieuwe stedelijk bezit. Daarmee moeten we de archiefbestanden die tegenwoordig als kloosterarchief worden aangeduid, niet beschouwen als een oorspronkelijk kloosterarchief, maar primair als het archief van Jan van Hout – samengesteld in opdracht van het stadsbestuur. De orde, samenhang en vorm ervan zijn niet overgeleverd, maar door hem geconstrueerd om de veranderde eigendomsverhoudingen bestuurlijk hanteerbaar en juridisch verdedigbaar te maken.

In het derde hoofdstuk werd duidelijk hoe essentieel het archief was voor Van Hout bij het vestigen en verstevigen van de nieuwe bezitsorde. De casussen in het ambacht Kethel en de Nieuwlandspolder toonden hoe hij telkens teruggreep op het verleden van het Regulierenklooster. Van Hout reconstrueerde eigendomsgeschiedenissen, verzamelde bewijsmateriaal en incorporeerde de charters in lopende administratieve en politieke dossiers. In deze casussen zien we duidelijk hoe Leiden als pandheer actief aanspraak maakte op de rechten van de Regulieren in de Andeel en de Nieuwlandspolder. Daarvoor moest worden onderhandeld met andere partijen, die telkens opnieuw moesten worden overtuigd van de rechten die Leiden had verworven. Deze voorbeelden tonen de concrete opbrengst van de vele uren die Van Hout besteedde aan het doorvorsen, ordenen en interpreteren van de kloosterarchieven: zijn werk maakte het mogelijk met gezag op te treden, aanspraken te onderbouwen en bezit daadwerkelijk te consolideren. Daarmee werd het archief niet alleen een bron van kennis, maar een instrument van macht. Deze functie oversteeg Van Hout als individu: de zorgvuldig samengestelde dossiers over het ambacht Kethel en de Nieuwlandspolder vormden op zichzelf bundels van legitimatie – documentaire constructies die het stadsbestuur in staat stelden om eigendom te claimen, rechten af te dwingen en gezag te vestigen op basis van geordend verleden.

Daarbij is het belangrijk te nuanceren dat Van Hout hier geen allesomvattend informatiesysteem creëerde. Zijn archiefpraktijken waren niet gericht op volledige registratie of systematische ordening in moderne zin, maar op het selectief bijeenbrengen van documenten die in specifieke juridische en bestuurlijke contexten bruikbaar waren. Het ging hem niet om volledigheid, maar om bruikbaarheid—om controle over bezit, niet om kennis omwille van de kennis.²⁹⁷ Het was een taak geboren uit noodzaak. Hij was immers niet de enige die met groot belang keek naar de kloosterarchieven. In het tweede hoofdstuk kwamen we de edelman Johan van Duivenvoirde tegen die rond dezelfde periode bezig was met het reorganiseren van zijn eigen archief, waarbij hij veel aandacht had voor de begunstelingen van zijn voorouders van de Warmonds kloosters; en hij was vast niet de enige.²⁹⁸ We moeten Van Houts werk dan ook plaatsen binnen de bredere archivale cultuur, waarin archieven in alle lagen van de

²⁹⁷ Soll, *The Information Master*, 163-66.

²⁹⁸ van der Steur, 'Johan van Duivenvoirde en Woude', 238.

samenleving waren doorgedrongen.²⁹⁹ Leiden was hierin geen uitzondering: het besluit de kloosterarchieven te inventariseren lijkt juist te zijn genomen in een periode waarin externe partijen, zoals de heren van Warmond, een concrete bedreiging vormden voor de stedelijke aanspraken op voormalige geestelijke goederen. Daarmee verandert ook het karakter van Van Houts archiefwerk: van een daad van bestuurlijke daadkracht naar een reactie op fundamentele onzekerheid en een gevoel van bestuurlijke kwetsbaarheid. Zoals Filippo de Vivo in een heel andere context opmerkte, kon juist deze vermeende onzekerheid een *archival impulse* opwekken – een drang om te registreren, vast te leggen en te bewaren als antwoord op dreigend gezichtsverlies of verlies van controle.³⁰⁰

De verkoop van kloostergoederen tussen 1590-93 maakte bovendien inzichtelijk hoe Van Houts systeem ook zijn eigen belangen en die van zijn netwerk dienden. We zijn deze spanning meermaals tegengekomen. Van Hout maakte niet alleen een inventaris voor het stadsbestuur en de rentmeesters van de universiteit, maar bezat er zelf een. Eerder werk heeft benadrukt hoe hij als archivaris verdienstelijk werk deed in het doorzoekbaar maken van het stadsarchief en het registreren van politieke informatie voor het stadsbestuur.³⁰¹ Zijn omgang met de kloosterarchieven laat zien dat Van Hout als archivaris meer deed dan administratief werk: hij gebruikte het archief om zijn eigen bezit te legitimeren, toegang te reguleren en zijn invloed te versterken. Hoewel we dit niet konden nagaan, zal hij zijn vrienden en trouwe collega's tijdig hebben geïnformeerd over de waarde en achtergrond van elk stuk grond dat verkocht werd: hij had immers alle charters in handen gehad. Zijn archiefpraktijk stond zo op het snijvlak van publieke dienst en persoonlijk voordeel. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat hij daarin niet alleen was: de kaarten van Jacob van Banchem toonden dat vrijwel alle "experts" op het gebied van de geestelijke goederen in Leiden voortaan eigenaren werden van een deel van dat bezit. Door het produceren van taxaties, lijsten, inventarissen en perceelkaarten hadden ze ervoor gezorgd dat hun aankopen voortaan zouden worden gezien als legitiem, verantwoord en verzekerd. De kaarten laten haarscherp zien hoe een elite van teruggekeerde bannelingen – zoals die door Geert H. Janssen is geïdentificeerd – via de productie van archiefmateriaal actief hun eigen bezit vormgaf en legitimeerde.³⁰² Van Hout en zijn netwerk hadden de kwetsbaarheid van eigendomsrechten aan den lijve ondervonden, in een periode waarin rechten op grond, goederen en gebouwen allerminst vanzelfsprekend waren. Juist tegen die achtergrond kunnen we ons opnieuw afvragen of deze archiefproductie wel een uiting was van de zelfverzekerdheid van dit nieuwe regime, of eerder een reactie op ervaren onzekerheid – een poging om via papier greep te krijgen op een instabiele werkelijkheid.

De ogenschijnlijk triviale onderhandelingen die Leiden voerde in Kethel en Nieuwlandspolder over duinkonijnen, buitengorzen en perceelgrenzen maakten inzichtelijk dat de Pacificatie van Gent

²⁹⁹ Alexandra Walsham, 'The Social History of the Archive: Record-Keeping in Early Modern Europ', *Past & Present* 230, nr. 11 (2016): 9-48; Ketelaar, *Archiving People*.

³⁰⁰ De Vivo, 'Archival Intelligence', 80-86.

³⁰¹ Ketelaar, 'Jan van Houts "registratuer"'; Maanen, 'Jan van Hout als stadssecretaris'.

³⁰² Janssen, 'Exiles and the Politics of Reintegration'.

allerminst het einde betekende over het geruzie over geestelijke bezittingen.³⁰³ Hoewel de drie casussen in deze scriptie geen algemene representativiteit kunnen claimen voor de gehele Nederlanden, of zelfs voor Holland, bieden ze een belangrijk inzicht in de dynamiek van een tot dusver onderbelicht proces: de manier waarop na 1576 de verschoven bezitsverhoudingen als gevolg van de Opstand geleidelijk, maar definitief, werden verankerd.³⁰⁴ Zoals we zagen in de Nieuwlandspolder betekende dit niet dat de nieuwe partij – in dit geval Leiden – simpelweg de dienst ging uitmaken. Integendeel, Van Houts werk met het archief draaide om de positionering van de stad in bestaande bestuurlijke netwerken en krachtsverhoudingen. Toch moeten de ingelanden van de Andeel de veranderde machtsbalans hebben gemerkt. Voortaan moest Leiden aanwezig zijn bij het afhoren van de rekeningen, het inspecteren van de buitengorzen en de dijken. Dat juist de drukbezette stadssecretaris zich bezighield met duinkonijnen en perceelgrenzen was allerminst een bijzaak. Het was een teken dat het nieuwe regime, vijftien jaar na de overgang, erin was geslaagd de met geweld opgelegde bezitsorde te presenteren als alledaags bestuur.

³⁰³ Fagel en Pollmann, 1572. *Burgeroorlog in de Nederlanden*, 183.

³⁰⁴ Fagel en Pollmann, 182.

Geraadpleegde archieven

Erfgoed Leiden en omstreken

Archief der Secretarie van de stad Leiden (SA I), (1253) 1290-1575 (1858), nummer toegang, 0501.

Archieven van de kerken van Leiden, nummer toegang 0502.

Archieven van de kloosters, (1310) 1393-1572 (1655), nummer toegang 0503.

Charters van de Oud-Bisschoppelijke Clerezy te Utrecht, 1402-1626, nummer toegang 0226.

Collectie stukken betreffende het beleg, of: Collectie Ramazzotti, 1572-1574, nummer toegang 0102.

Het oude rechterlijke archief van Leiden, 1370-1811, nummer toegang, 0508.

Huisarchief van de Heeren van Warmond, 1347-1900 (1911), nummer toegang, 0512.

Stadsarchief van Leiden (SA II), (1253) 1574-1816 (1897), nummer toegang 0501A.

Den Haag, Nationaal Archief

Archief der Rekenkamer ter Auditie van de Gemeenelandsrekeningen en de opvolgende colleges, (1518) 1572- 1805 (1811), nummer toegang 3.01.28.

Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795, nummer toegang 3.01.04.01.

Familiearchief Van Vredenburg, Ambtelijke Stukken, nummer toegang 3.20.61.01.

Verzameling Binnenlandse Kaarten Hingman, ca. 1500-1813 (ca. 1870), nummer toegang 4.VTH.

Utrechts Archief

Metropolitaan Kapittel van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, nummer toegang 1835.

Gemeentearchief Schiedam

Archieven van ambachten, municipaliteiten, en gemeentebesturen van Kethel, Spaland, en Nieuwland. (1520) 1560-1941 (1951), nummer toegang 375.

Literatuur

- Adriaenssen, Leo. 'Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de Meierij van Den Bosch, 1572-1629'. Universiteit van Tilburg, 2007.
- Baar, P.J.M. de. 'Jan van Hout en de dwarsliggers aan de Dwarswetering'. *Jaarboekje van de Rijnlandse Molenstichting*, 1990, 49-53.
- . 'Jan van Hout en zijn stratenboek en grachtenboek'. In *Up and Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden*, 5-18. Leiden, 1985.
- Baelde, M., en P. Peteghem. 'De Pacificatie van Gent (1576)'. In *Opstand en pacificatie in de lage landen.*, 1-62. Gent, 1976.
- Becker, Peter, en William Clark, red. *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices*. Ann Arbor, Michigan, 2001.
- Beeck Calkoen, J.F. van. *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de reformatie*. Amsterdam, 1910.
- Boogman, J.C. 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, nr. 57 (1942): 81-112.
- Bostoën, Karel. *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer*. Hilversum, 2009.
- . 'Jan van Houts ambteloze jaren (1569-1573) te Zoutleeuw'. *Leids Jaarboekje*, 2016, 63-84.
- Bostoën, Karel, Piet de Baar, en Kees Walle. *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen. Uitgegeven met inleiding, hertaling en aantekeningen door Karel Bostoën met medewerking van Piet de Baar en Kees Walle. Uitgegeven in opdracht van de Vereniging Jan van Hout*. Leiden, 2013.
- Davis, Nathalie Zemon. *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth- Century France*. Stanford, 1987.
- De geschiedenis van Schiedam. 'Adriaensz Elandt'. Historische kring Schiedam, z.d. Geraadpleegd 3 mei 2025.
- De Vivo, Filippo. 'Archival Intelligence: Diplomatic Correspondence, Information Overload, and Information Management in Italy, 1450–1650'. In *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Kate Peters, 53-86. Oxford, 2018.
- De Vivo, Filippo, Andrea Guidi, en Alessandro Silvestri. 'Archival Transformations in Early Modern European History'. *European History Quarterly* 46, nr. 3 (2016): 421-34.
- Derrida, Jacques. *Archive Fever a Freudian Impression*. Vertaald door Eric Prenowitz. Religion and Postmodernism. Chicago & London, 1995.
- Dover, Paul M. *The Information Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, 2018.
- Drossaers, S.W.A. *Inventaris van het archief van de Ontvangers der kloosters binnen en buiten Delft, aangesteld door de Staten van Holland*. Den Haag: Nationaal Archief, 1916.

- Ebben, Maurits. *Winnaars en verliezers: kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden*. Leiden, 2009.
- Fagel, Raymond, en Judith Pollmann. *1572. Burgeroorlog in de Nederlanden*. Amsterdam, 2022.
- Farge, Arlette. *The Allure of the Archives*. New Haven, 2015.
- Friedrich, Markus. 'Being an Archivist in Provincial Enlightened France: The Case of Pierre Camille Le Moine (1723–1800)'. *European History Quarterly* 46, nr. 3 (2016): 568-89.
- . 'How to Make an Archival Inventory in Early Modern Europe: Carrying documents, Gluing Paper and Transforming Archival Chaos into Well-ordered Knowledge'. *Manuscript Cultures* 10 (2017): 160-73.
- . *The Birth of the Archive. A History of Knowledge*. Vertaald door John Noël Dillon. Cultures of Knowledge in the Early Modern World. Ann Arbor, Michigan, 2018.
- Groenveld, S. 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*. Den Haag, 2001.
- Hart, Marjolein 't. *The Dutch Wars of Independence: Warfare and Commerce in the Netherlands 1570-1680*. Modern Wars in Perspective Series. Abingdon/New York, 2014.
- Head, Randolph C. 'Knowing Like a State: The Transformation of Political Knowledge in Swiss Archives, 1450–1770'. *The Journal of Modern History* 75 (2003): 745-82.
- . *Making Archives in Early Modern Europe. Proof, Information, and Political Record Keeping, 1400-1700*. Cambridge, 2019.
- . 'Urban Registries'. In *Making Archives in Early Modern Europe 1400-1700*. Oxford, 2018.
- Hunt, Arnold. 'The Early Modern Secretary in the Early Modern World.' In *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Peters Kate, 105-30. Oxford, 2018.
- Immerzeel, Ton. 'Streekhistorie: De Nieuwlandse Polder in 's-Gravenzande'. WOS.nl archief, 23 februari 2020. <https://archief.wos.nl/rubrieken/item/20200223-streekhistorie-de-nieuwlandse-polder-in-s-gravenzande>.
- Israel, Jonathan. *The Dutch Republic: its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*. Oxford, 1995.
- Jansen, J.M.M. *Inventaris van de archieven van ambachten, municipaliteiten, en gemeentebesturen van Kethel, Spaland, en Nieuwland. (1520) 1560-1941 (1951)*. Schiedam, 1992.
- Janssen, Geert H. 'Exiles and the Politics of Reintegration in the Dutch Revolt'. *History* 94, nr. 1 (2009): 36-52.
- Ketelaar, Eric. *Archiving People. A Social History of Dutch Archives*. Den Haag, 2020.
- . 'Jan van Houts "registratuer"'. *Nederlands Archievenblad* 84 (1980): 400-418.
- Kievits, W.A.M. *Inventaris van de archieven van de voormalige polder Nieuwland en Noordland (onder 's-Gravenzande en Hoek van Holland) c. 1690 - 1976*. Delft, 1986.
- Kooi, Christine. *Liberty and Religion. Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620*. Leiden/Boston/Köln, 2000.

- Koppenol, Johan. 'Jacht op een Jongeling van "cleyn verstant": het omstreden auteurschap van het Leidse Armenrapport (1577)'. *Holland* 27 (1995): 13-30.
- . *Leids Heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum, 1998.
- Lenarduzzi, Carolina.M. *Katholiek in de Republiek: subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570-1750*. Nijmegen, 2019.
- Leupen, S.M.C. 'Het Leidse Cellerbroedersklooster'. *Leids Jaarboekje*, 1992, 33-50.
- Leverland, B.N. 'Het St.Elisabethgasthuis in de Kamp'. *Leids Jaarboekje*, 1970, 51-72.
- . *St.Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie*. Hilversum, 2000.
- Linden, David van der. 'Archive Wars. Record Destruction and the Memory of the French Wars of Religion in Montpellier'. *Sixteenth Century Journal* 51, nr. 1 (2020): 129-49.
- Luijk, Madelon van. 'De tweede religieuze vrouwenbeweging te Leiden. Het convent van Sint-Margaretha of Roomburg'. *Ons geestelijk erf* 74 (2000): 50-67.
- Maanen, R.C.J. van. *Inventaris van het stadarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)*. Den Haag, 1986.
- Maanen, Rudi. 'Jan van Hout als stadssecretaris', 1-8, 2009.
- Makeleff, Ron. 'Sovereignty and Silence: The Creation of a Myth of Archival Destruction, Liège, 1408'. *Archive Journal*, 2017. <https://www.archivejournal.net/essays/sovereignty-and-silence/>.
- Makeleff, Ron M. 'Listing Sovereignty: Archive and Rebellion in the Low Countries, 1300-1578'. University of California, 2019.
- Mieris, Frans van. *Beschryving der stad Leyden: haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagsche gedaante, stigtingen van kerken, kloosters, godshuizen, en andere aanmerklyke gebouwen, zoo geestlyke als waereldlyke, derzelver byzondere toestand en bestieringe. enz.* Vol. 1. 3 vols. Leiden, 1762.
- Nève, Paul L. 'Een blik op Jan van Hout als notaris te Leiden (1573-1609)'. *Leids Jaarboekje*, 2016, 61-83.
- Nierop, Henk van. 'Commissie voor Diederik Sonoy'. In *Willem van Oranje in brieven*, onder redactie van Marianne Eekhout, Ineke Huysman, Henk van Nierop, Judith Pollmann, en Johan Visser, 58-63. Zwolle, 2022.
- . *Treason in the Northern Quarter. War, Terror, and the Rule of Law in the Dutch Revolt*. Vertaald door J.C. Grayson. Princeton/Oxford, 2009.
- Nobel, Arjan. *Besturen op het Hollandse platteland: Cromstrijen 1550-1780*. Zutphen, 2012.
- Noort, André van. '#VVDW: een kaart uit 1589 van alleskunner Jan van Hout'. Erfgoed Leiden en omstreken, 22 september 2023.
- Normore, Christina. 'On the archival rhetoric of inventories. Some records of the Valois Burgundian court'. *Journal of the History of Collections* 23, nr. 2 (2011): 215-27.

- Obreen, H.G.A. 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Witte-Nonnen-klooster der orde van St. Dominicus'. *Leids Jaarboekje*, 1905, 1-13.
- Overvoorde, J.C. *Archieven van de kloosters. Inventaris en regesten*. Vol. 1. 2 vols. Leiden, 1917.
- . 'Het Cisterciënserklooster Marienhaven te Warmond'. In *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*. 33. Leiden, 1911.
- Peters, Kate. 'Introduction: Archives and Information in the Early Modern World'. In *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Kate Peters, 1-30. Oxford, 2018.
- Pitlo, A. *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren*. Haarlem, 1948.
- Pollmann, Judith. 'Geldzorgen bij Roermond'. In *Willem van Oranje in brieven*, onder redactie van Marianne Eekhout, Ineke Huysman, Nierop van Nierop, en Johan Visser, 138-45. Zwolle, 2022.
- . 'Oranje en de Eerste Statenvergadering. Een goed verborgen revolutie'. In *Willem van Oranje en de eerste vrije statenvergadering 1572 Dordrecht*, onder redactie van Coen Tamse, 7-33. Den Haag: Prins Willem de Eerste herinneringsstichting, 2019.
- . *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de Opstand van 1572*. Leiden, 2022.
- Prinsen, J. 'Armenzorg te Leiden 1577'. *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905).
- . *De Nederlandse renaissance-dichter Jan van Hout*. Amsterdam, 1907.
- Roger J. P. Kain en Elizabeth Baigent. *The Cadastral Map. In the Service of the State. A History of Property Mapping*. Chicago & Londen, 1992.
- Schueren, J.B.J. N. Ridder de van der. 'Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie van de geestelijke goederen in Holland en Zeeland, en mededeelingen omtrent sommige dier goederen bepaaldelijk die, in Middelharnis, Walcheren en Wemeldingen gelegen'. In *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 1-101. 12. Haarlem, 1884.
- Schueren, J.B.J.N. Ridder de van der. *Brieven en onuitgegeven stukken van jonkheer Arend van Dorp, Hr. van Maasdam, enz.* 2 vols. Utrecht, 1887.
- . 'Eenige mededelingen omtrent het reguleren-convent en andere geestelijke goederen onder Leijerdorp'. In *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 10:210-82. Haarlem, 1882.
- Sluijter, Ronald. *Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt' Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*. Hilversum, 2004.
- Soll, Jacob. *The Information Master: Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*. Cultures of Knowledge in the Early Modern World. University of Michigan, 2009.
- Steur, A.G. van der. 'Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland'. In *Hollandse studiën* 8, onder redactie van J.C. Besteman, S. Groenveld, H.A. Heidinga, A.H. Huussen Jr, en A.G. van der Steur, 179-272. Dordrecht, 1975.

- Storms, Martijn. 'Het landbezit van de Universiteit Leiden in kaart'. *De boekenwereld* 34, nr. 4 (2020): 20-28.
- . 'Prekadastrale kaartboeken in Nederland'. In *Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703*, onder redactie van M. Hameleers en A. van Noort, 10-27. Bussum, 2019.
- Thiry, Stephen. 'Heraldic Revenge and Reward in the Dutch Revolt. The Effects of a Campaign Against Coats of Arms (1569–1571)'. In *Reformation, Revolution, Restoration*, onder redactie van Paul A. Fox, 109-12. London, 2022.
- Tracy, James D. 'Émigré and Ecclesiastical Property as the Sheet Anchor of Holland Finance, 1572-1584'. In *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, onder redactie van Philip Benedict, Guido Marnef, Henk Van Nierop, en Marc Vernard, 255-67. Amsterdam, 1999.
- Van Beuningen, W. *Het geestelijk kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland*. Arnhem, 1870.
- Van Maanen, Rudi. 'Leidse Stadshuisklerken tijdens de Republiek'. *Holland* 16, nr. 2 (1984): 84-100.
- Vey Mestdagh, Mr.J.H. de. *Archief van de Polder Nieuwland (genaamd Den Andel) buiten 's-Gravenzande*, 1956.
- Walsham, Alexandra. 'The Social History of the Archive: Record-Keeping in Early Modern Europ'. *Past & Present* 230, nr. 11 (2016): 9-48.
- Witkam, H.J. *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596. Het dachbouck van Jan van Hout aangevuld en geresumeerd*. 9. Leiden, 1974.
- Witkam, H.J. *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. 5 vols. Leiden, 1979.
- . *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. Vol. 1. 5 vols. Leiden, 1979.
- . *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. Vol. 2. 5 vols. Leiden, 1980.
- . *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. Vol. 3. 5 vols. Leiden, 1981.
- . *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. Vol. 5. 5 vols. Leiden, 1982.
- Wolfe, Heather, en Peter Stallybrass. 'The Material Culture of Record-Keeping in Early Modern England'. In *Archives and Information in the Early Modern World*, onder redactie van Kate Peters, 179-208. Oxford, 2018.
- Yale, Elizabeth. 'The History of Archives: The State of the Discipline'. *Book History* 18, nr. 1 (2015): 332-59.